

АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

**БЪЛГАРСКАТА
АРХИТЕКТУРНА
ШКОЛА**

ИЗСЛЕДВАНИЯ

I

БЕРЛИН 2007

ИНТЕРНЕТНО ИЗДАНИЕ НА АВТОРА
НА ПРАВАТА НА РЪКОПИС

© Асен Чилингиров – текст, илюстрации, оформяне
Всички права запазени

ЧАСТ II
СОФИЙСКАТА ЦЪРКВА
„СВЕТА СОФИЯ”
И НЕЙНИТЕ
ПОДОВИ МОЗАЙКИ

ЗА ДАТИРАНЕТО НА СОФИЙСКАТА ЦЪРКВА „СВЕТА СОФИЯ“ И НЕЙНИТЕ ПРЕДШЕСТВЕНИЦИ, КАКТО И НА ТЕХНИТЕ ПОДОВИ МОЗАЙКИ*

Между най-забележителните български архитектурни паметници, църквата „Света София“ в столицата¹ на страната заема особено положение. Това особено положение се дължи както на голямото историческо значение на постройката, дала името си на града още през средните векове, така и на нейната висока художествена стойност и сравнително добрата съхраненост на първоначалната ѝ строителна субстанция, която отговаря във висока степен на нейния първоначален вид – независимо от някои не особено убедителни реконструкции и преправки от по-ново време. Въпреки това особено положение на църквата, намираща се вече близо един век в центъра на интереса на три поколения български археолози и историци на изкуството, както и на видни европейски изследователи, все още редица проблеми относно нейното място в историята на европейското изкуство остават открити.

Както можеше да се очаква, още при първите изследвания на църквата се поставя въпросът за нейното датирание. Различните, повече или по-малко изчерпателно обосновани мнения на изследователите, могат да бъдат събрани в две големи групи, които приемат за построяването на тази църква или V-VI, или XI-XII век. Късната датировка почива върху разсъжденията на българския историк на изкуството Андрей Протич (1875-1959)² относно архитектурните форми на църквата, без да вземе под внимание резултатите от археологическите изследвания – впоследств-

* Доклад пред международния колоквиум „DIE KUNST IN DEN ÖSTLICHEN GEBIETEN DES BYZANTINISCHEN REICHES IN DER ZEIT ZWISCHEN JUSTINIAN UND DEM ARABENEINFALL“ в Държавните музеи на Берлин, изнесен на 19 II 1988 година. Преводът е от автора и следва текста на немския оригинал, като бележките са допълнени с по-новата литература. В съкратена форма немският текст е отпечатан под заглавието ZUR DATIERUNG DER SOPHIENKIRCHE IN SOFIA UND IHRER VORGÄNGERBAUTEN SOWIE DEREN BODENMOSSAIKEN (ARTE D'OCCIDENTE. TEMI E METODI. STUDI IN ONORE DI ANGIOLA MARIA ROMANINI I, Roma, 1999), с. 61-70.

вие главен представител на тази теза става Оскар Вулф³. Ранната датировка се опира върху резултатите от разкопките, проведени през 1910/11 година под ръководството на Богдан Филев (1882-1945)⁴. Тази теза се възприема от повечето изследователи, макар те да не са единодушни по отношение на различните стилови проблеми и на въздействието от разни художествени центрове върху архитектурните форми на църквата. По такъв начин скоро след излизането на двете големи монографични изследвания на църквата – от Протич в 1912⁵ и Филев в 1913⁶ година – се очертават три контroversни тези, търсещи произхода на църквата в Християнския изток, респективно Армения (Стржиговски⁷), в местната източноримска традиция (Залозиецки⁸, Стричевич⁹), както и в Запада (Протич¹⁰, Вулф¹¹).

С отделните тези¹² аз тук няма да се занимавам, но трябва да отбележа, че те и трите са добре аргументирани и авторите им представят обилен доказателствен материал, следващ както резултатите от археологическите изследвания, така и изчерпателни стилови анализи – в най-висока степен това засяга разсъжденията на Залозиецки и Протич, макар че двамата стигат до диаметрално противоположни резултати.

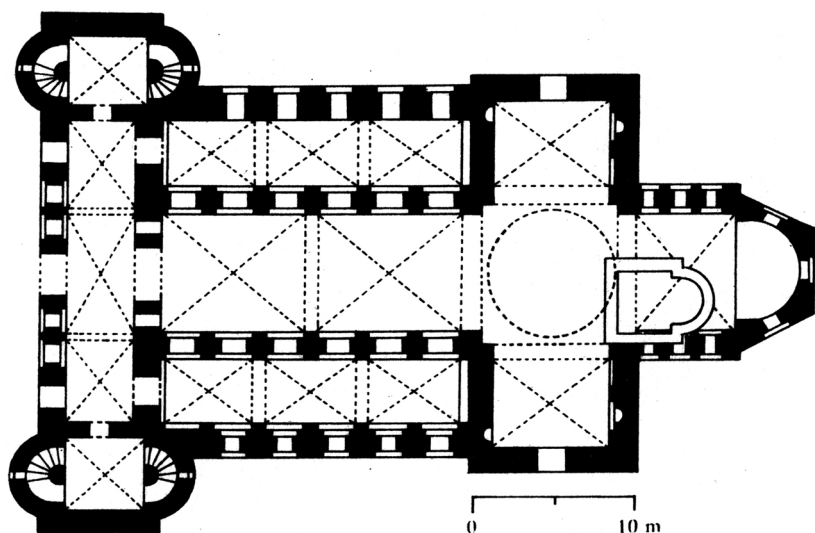
Ограниченото време на моя доклад не ми позволява да разгледам тук изчерпателно всички изказани мнения – това би могло да стане само в рамките на обширна монография; доколкото такава монография още не съществува, бих препоръчал на интересувашите се да прелистят съответните места в лесно достъпните публикации на Стржиговски, Залозиецки, Стричевич и Краутхаймер. Тук ще разгледам само някои аспекти от историята на постройката, които почти не засягат нейния стилови анализ, но са от решително значение за датиранието ѝ. Ще се спра накратко и върху някои проблеми от историята на тази културна среда, в която църквата „Света София“ наистина е репрезентативен, но съвсем не единичен и изключителен пример.

Всички изследователи, които приемат датиранието на църквата в V-VI век, следват пряко или косвено резултатите от разкопките на Филев през 1910/11 година¹³. Тези разкопки са били първата голяма задача на по това време едва 28-годишния учен, който с

решаването ѝ получава широко признание също извън границите на България, поставило основите на блестяща кариера. Трябва изрично да подчертая, че дори когато тази кариера приема друга насока и докарва на българския народ съдбоносни последици, тъй като именно същият Богдан Филев, начело на българското правителство, вкара България във Втората световна война, научните му заслуги не са били поставяни под въпрос. Неговите изследвания на църквата „Света София“ служат за основа на всички изследвания от 1920-те до 1980-те години, когато в нея пак се правят разкопки и се извършва реставрацията ѝ.

Тъй като резултатите от археологическите изследвания на Филев са най-тясно свързани с датирането на църквата и с определянето на мястото ѝ в историята на архитектурата, ще се опитам тук накратко да ги резюмирам.

По време на разкопките Филев констатира наличието на три постройките, предхождащи сегашната църква, чиито останки той разграничава – в публикуваната си през 1967 година монография, ръководещият разкопките през 1950-те и 1960-те години старши научен сътрудник архитект Стефан Бояджиев твърди, че това са дори четири постройките¹⁴. Три от тях могат да се докажат както от следите на тяхната субструкция, така и от подовите мозайки, които по време на разкопките са били в значителна степен запазени. Тъкмо стратиграфията на тези мозайки служи на Филев за датиране на постройките, предхождащи сегашната църква, които той определя също като църкви. Така Филев идентифицира постройката, чиито остатъци намира в източната част на сегашната сграда и чиято подова мозайка в по-голямата си част е запазена, с първоначалната църква. Че това е църква, за него, както и за повечето изследователи след него, е вън от съмнение. Макар и малка – нейните вътрешни размери без апсидата са едва 4 x 3.85 м – тя видимо притежава всички характерни черти на еднокорабна и вероятно засводена църква с полукръгла апсида и точна ориентация. Подовата мозайка на предполагаемото олтарно пространство в нейната източна част била разчистена и пренесена в Софийския археологически музей още през 1893 година, където се намира и досега¹⁵.

„Света София“ в София
План (по Ст. Бояджиев)

Две други части от подовата мозайка на тази постройка биват разкрити и разчистени след премахването на издигнатата при превръщането на сградата в джамия стена над тях през 1911 година, респективно през 1920-те и 1960-те години, и могат да се видят в пригответената за тази цел през 1970-те години защитна камера под пода на църквата. На височина между 27 и 40 см над тази мозайка и 60 см под пода на църквата Филев открива друга подова мозайка, принадлежаща на постройката, последвала първоначалната сграда. В 1910 година тя заема цялата плоскост на тази постройка, около 144 м², като само малка част от нея била повредена при градежа на сегашната сграда, но по време на разкопките тя бива изцяло унищожена, като преди това от нея се изготвят акварелни копия.

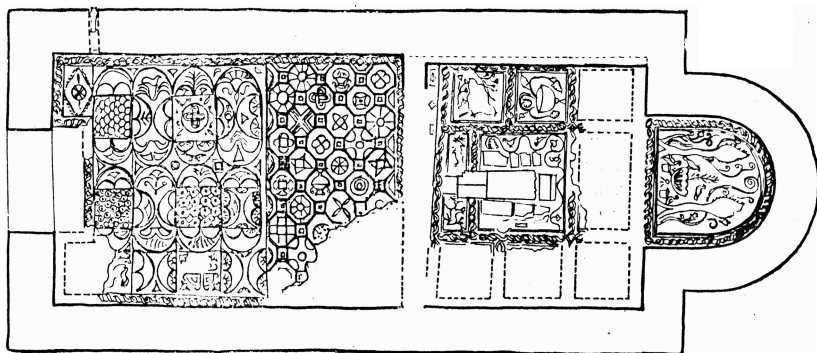
В насипа между двете мозайки Филев открива 21 медни монети, 18 от които биват точно идентифицирани – всички те са от IV век, като най-старата е от император Лициний (308-324), а най-късната – от Аркадий (395-408). По този начин Филев счи-

та, че притежава както *terminus ante quiet* за така наречената първоначална църква – годината 324, – така и *terminus post quiet* за по-горната мозайка, респективно за принадлежащата към нея сграда – годината 395. Въз основа на тези находки, Филов решава, че е в правото си да обяви долната постройка за първата църковна сграда в българската столица, а именно за една гробищна църква (*basilica cimenterialis*), която според него би трябвало да бъде от епохата преди Константин Велики.

Това твърдение на Филов се приема безкритично от повечето изследователи¹⁶; малката „църква“ бива обявена за ядрото, около което възникват всички следващи сгради. Въз основа на тези съображения нито Филов, нито другите археолози, продължили изследванията му през 1950-те и 1960-те години, намират за целесъобразно да разширят разкопките върху останалия терен.

Но дали тези разсъждения на Филов, които дават основата за датирането и класифицирането на църквата „Света София“, в действителност са безпогрешни и неоспорими?

Разсъжденията на Филов изхождат от предпоставката, че първоначалната постройка с първата подова мозайка е една църква от IV век. Редица обстоятелства поставят обаче това твърдение на Филов под съмнение. Както размерите на тази постройка преди разширяването ѝ в западна посока, малки дори за гробищна

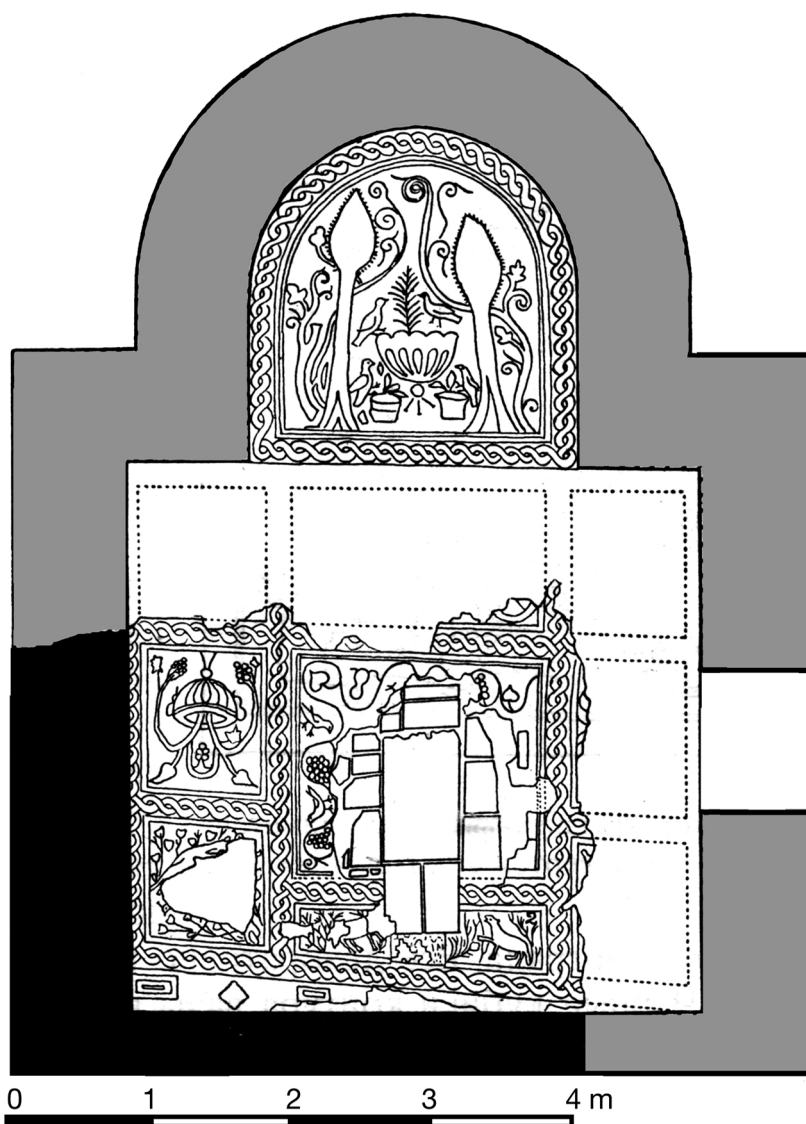

Подови мозайки на първата сграда под „Света София“
(по Ст. Бояджиев)

църква, за каквато я представя Филов¹⁷, така и запазената добре в цялата си площ подова мозайка в нейната апсида, не допускаща над нея да е имало някаква надстройка като олтар и олтарна преграда, без които не може да се извършва богослужение в една църква, изключват възможността постройката да е имала това предназначение – независимо от полукръглата форма на нейната източна част, която обаче е характерна не само за църкви и параклиси, но и за други църковни постройки. Също така е изключена и възможността върху тази мозайка да е бил поставен саркофаг, ако предназначението на постройката е било за мавзолей¹⁸ – в концепцията на декоративната система на подовата мозайка в това помещение, която очевидно е изпълнена непосредствено след построяването на сградата и е в тясна зависимост с функциите на последната, няма място нито за саркофаг, нито за каквато и да е надстройка.

Не по-малко проблематични за датировката на Филов са също така иконографските и стиловите особености на мозайката. Тази мозайка е служила многократно за обект на изследователите, те са оставили различни описания и твърде отличаващи се помежду си характеристики за нея и за нейните художествени качества, без при това да привлекат за сравнение каквито и да е стилови и иконографски паралели¹⁹. Тя се състои от четири части, от които двете в източната част на помещението – в полукръглата апсида и в квадратното помещение зад нея – са изпълнени от едно ателие и по едно и също време, докато мозайката в западната част на помещението, състояща се също от две части, макар и свързани помежду си, е изпълнена от две други ателиета, явно по друго време – вероятно по-късно, при разширяването на помещението в западна посока и на два пъти.

Мозайката в източната част се състои от десет фигурални композиции. Най-голямата от тях, заемала в миналото пода в апсидата на постройката, е полукръгла, към основата си издължена. Тя е оградена с плетеница, съставена от две ленти, всяка от които е образувана от три цветни ивици, заградени от черни: първата от карминеночервена, охрова и сивобяла, а втората – яркочервена, бледожълта и сивобяла. В точките, в които тези

Мозайка в източната част от помещението под „Света София“
(по С. Покровски)

ленти се разделят, е поставено навсякъде по едно бяло камъче. В центъра на композицията е изобразен полусферичен съд върху малка сфера, подпряна на три стълбчета. От този съд, който очевидно представя ваза, прораства едно малко, съвсем схематично изобразено клонче, заобиколено от двете страни с по една малка птица от неопределен вид – лявата стъпила върху ръба на съда, а дясната предадена без опора²⁰. В основата на композицията са изобразени от двете страни на този съд по една малка саксия също с прораснало в нея растение и с по една птица, подобна на горните, кълвяща листата на растението. От двете страни на тези изображения са представени също тъй схематично и две дървета с високи стъбла и продълговати корони с остър завършек, около които се извиват пълзящи растения с листа, подобни и на лоза, и на бръшлян. Фонът на цялата композиция е сивобелезникав, а камъчетата, с които са изобразени фигурите, са от същите цветове, с които е изработена рамката, като освен тях са употребени при изображенията на птиците също сини камъчета, а при растенията – и тъмнозелени с различни нюанси.

Втората част на тази мозайка, заемаща първоначално главното помещение на постройката, разположено западно от апсидата, е с размери близки до квадрат (4 x 3.85 м). То е разкрито изцяло през 1920-те и 1960-те години, когато бива консервирано и покрито със защитен покрив. Оградено е със същата плетеница, с която е оградено и изображението в апсидата, и е разделено на девет полета с различни размери: два реда от по три квадрата надлъж по южната и северната му страна, а в средата – два издължени правоъгълника на източната и западната страна и една голяма централна композиция в средата. И тези композиции са разделени помежду им с плетеница. Тази подова мозайка е значително засегната от зидовете, които са издигнати над нея и са унищожили почти напълно изображенията в източните и южните полета, докато мозайката в средната част на централното поле, първоначално прорязана от надпис, при който може да се различат само няколко букви²¹, е повредена още по времето, когато това помещение се е използвало и е била

заместена с каменни плочи. Поради това само едно от деветте полета, средното от северната страна, е със сравнително добре запазено изображение, а първоначалният вид на три от останалите композиции може да бъде само частично реконструиран. Така първата от тях представя съд с форма, подобна на съда от централното изображение в апсидата, но с дръжки от двете страни, с което той вече придобива форма на кантарос, какъвто явно е искал да изобрази художникът. Тук зрителната точка не е отстрани, а отгоре, с което се показва по-ясно прорастването на подобното на лоза растение с дълги и извити стъбла, лозови листа и тежки гроздове, както и разпростирането му по всички посоки. За вазата са използвани също зелени и сини камъчета, гроздовете са представени от охрови камъчета с различни отенъци и с тъмноръдвен контур, а стъблата на лозата – с по три ивици от камъчета: тъмнокафява, охрова и тъмночервена. По-малко е запазена мозайката в западната композиция от средния ред. В издълженото правоъгълно поле е представена почти симетрична композиция, при която от двете страни е разположена по една овца, пасяща стъблата на разклонени зеленикави храсти. При дясната овца, чието изображение е запазено по-добре, художникът явно се е старал да предаде устрема, с който тя се насочва към още неразлистените стъбла, изправяйки се на задните си крака с наострени уши и отворена уста. Фигурите на овците са изобразени с черни, сиви, синьозелени и маслинени камъчета в различни отенъци. От двете други композиции – в централното и северозападното поле – са запазени само изобразените на тях стъбла на лозницата с листа и гроздове по тях, между които се виждат и малки птички, подобни на тези от композицията в апсидата, а на композицията в северозападното поле – също и долната част от изображение на паун²². Размерите на употребените и при двата дяла на мозайката в източната част на помещението кубчета рядко достигат до един сантиметър. Използвани са предимно естествено оцветени камъни, като ситнозърнест сивобелезникав мрамор, железен кварц, дребнозърнест варовит пясъчник, кварцит, доломит и андезит²³. Няколко цветни стъклени кубчета, открити спо-

ред Филов при разкопките, са вложени в мозайката при нейната реставрация²⁴.

При неизвестни за нас обстоятелства, за които може да се правят само повече или по-малко убедителни предположения²⁵, към квадратното помещение на първоначалната сграда е била изградена в западна посока една правоъгълна пристройка с вътрешни размери 4 x 5.60 м. Полученото по този начин помещение, удължаващо вътрешното пространство на първоначалната сграда, трябвало да изпълнява по всяка вероятност временно функциите на наос в превърнатата посредством новата пристройка в църква сграда, докато функциите на бема приела първоначалната постройка, като за тази цел в средата на квадрата бил поставен олтарът, и то точно на мястото, където мозайката с надписа е разрушена, а между двете помещения, на мястото на западната стена на първоначалната постройка, е била изградена олтарната преграда, от която няма запазени следи.

Мозайката, покриваща пода на новопристроеното помещение, е изпълнена на два етапа. Макар и тя цялата да е разположена на едно и също ниво, двете нейни части се различават помежду си както по изобразените комбинации от геометрични фигури, така и по стиловите, художествените и техническите им особености. Източната и по-малка част от пода заема мозайка, съставена от редуващи се шестоъгълници и малки квадрати. В шестоъгълниците са вписани различни, предимно геометрични фигури, като квадрати, кръгове и кръстове, както и комбинации от тях, но също така и силно стилизирани розети, кръстове, амалонски щитове, и дори два кантароса, но със силно геометризирани форми. Мозайката е оградена от стената подобно на мозайката в първоначалната сграда с двойна синьозелена плетеница. До нас тя е стигнала в твърде разрушен вид, а югоизточният ѝ ъгъл е напълно унищожен.

Втората и по-голяма част от мозайката в западния дял на помещението е по всяка вероятност изпълнена по-рано от мозайката в източния дял на пристройката²⁶, макар и разликата във времето да не е голяма и да остава в рамките на не повече от едно-две десетилетия. И тя е съставена от геометрични фигури,

но обединени в значително по-големи полета с форма на квадрати, разширени от двете им страни с полукръгове, в които са вписани различни, също предимно геометрични фигури, но и силно стилизирани растителни мотиви, а в разрушеното в по-голямата си част поле в югозападния ъгъл и също така силно стилизирани птици. За мозайката и тук са използвани каменни кубчета със същия състав както при първата мозайка, но с по-големи размери, а подреждането им във фигурите е извършено още по-небрежно, отколкото при нея.

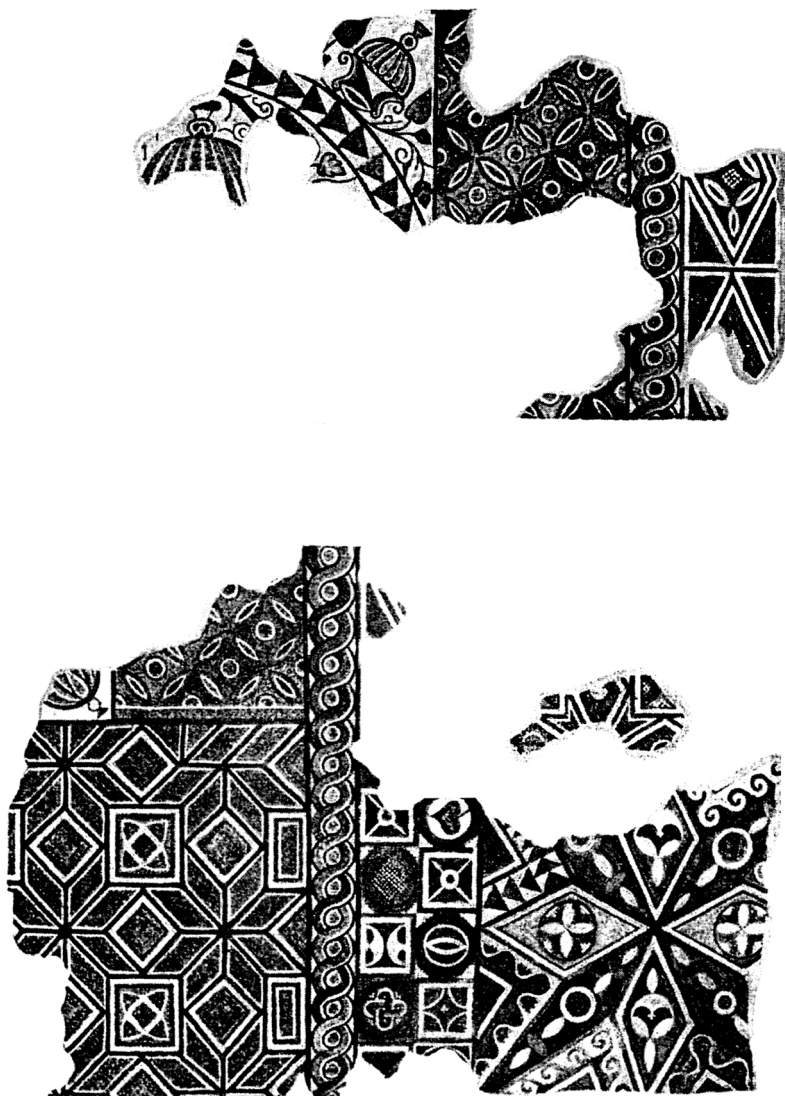
По време на разкопките през 1910/11 година Филов открива на дълбочина около 0.60 м под първоначалния под на църквата „Света София“ мозаичната настилка на следващата по време църковна постройка на същото място²⁷, която вече е трикорабна базилика, по всяка вероятност с плосък покрив, чийто среден кораб се намира над втората сграда. Тази подова мозайка, чиито периферни части са били разрушени още при изграждането на днешната църква, вероятно е заемала първоначално цялото нейно вътрешно пространство. Както бе споменато по-горе, Филов я разчиства по време на разкопките, но след изготвянето на акварелни копия от запазените дотогава изображения, я унищожавя и изхвърля нейните останки. Освен съхраняваните в Археологическия музей копия и една фотоснимка²⁸, не даващи възможност да се извадят каквито и да е заключения относно стиловите и техническите особености на тази мозайка, до нас са достигнали, само няколко квадратни дециметра от нея, които сега са закрити с покрив в западната част на църквата и могат да се видят от посетителя.

И тази подова мозайка, подобно на мозайката от втората църковна сграда (пристройката), е съставена от комбинацията на различни геометрични форми – предимно квадрати, ромбове, ромбоиди и кръгове с вписани в тях геометрични и силно стилизирани растителни мотиви. Тези изображения са с мотиви, близки до тези от мозайката в източната част от пристройката и са изпълнени по всяка вероятност от едно и също ателие. Центъра на мозайката заемала голяма композиция, затворена в кръг, вписан в квадрат с изображения на кантароси с излизащи от тях

лози в ъглите му – от изображенията в средната композиция при разкриването им от Филов били запазени само следи от долната част на един голям кантарос²⁹.

През последните десетилетия по целия Балкански полуостров и най-вече в Гърция, Албания и Македония бяха открити и разчистени голям брой подови мозайки³⁰. Макар и точно датирани те от тях да са сравнително малко, днес е възможно с голяма сигурност да се извадят заключения относно развитието на декоративната система при украсата на църковните постройки с фигурални подови мозайки, както и на художествените средства, техника, стил и иконография при този жанр, а така също и върху дейността на определени ателиета и майстори. По такъв начин сега вече не е трудно да се открият не само иконографски и стилови паралели на трите мозайки, а дори да се намерят произведения на същите ателиета, изпълнили тези мозайки. Така например, сходни с източната част от долната мозайка са подовите мозайки в нартекса (помещение VI) на Базилика А в Ермиони (Ερμιόνη), Пелопонес³¹, в термите в Лутра Ипатис (Λουτρά Ἰπάτης)³², и в триконхалната църква в Клапси (Κλάψει) при Евритания,³³ Гърция, както и фрагментите от подовите мозайки на Архиепископската базилика и кръстовидната църква в Царичин град³⁴. Тези мозайки са най-вероятно произведения на същото ателие и се датират от изследователите им през първата половина или средата на VI век³⁵ – мозайките от Царичин град се датират дори сравнително точно около 535 година.

Тези мозайки са изпълнени с по-голямо художествено и техническо майсторство от мозайките в постройките, предшестващи днешната „Света София“ и са стигнали до нас в по-запазен вид.³⁶ С тях ние вече можем и да си изясним също някои неясноти при софийските изображения, а така също да реконструираме първоначалния им замисъл. Така сюжетът на композицията в апсидата на първоначалната сграда ни се изяснява като изображение на рая. Съдът в нейния център е трябвало да представи един кантарос, който обикновено символизира чашата на причастието, но в композицията, представяща рая, от него израства Дървото на Живота, което в християнската иконография

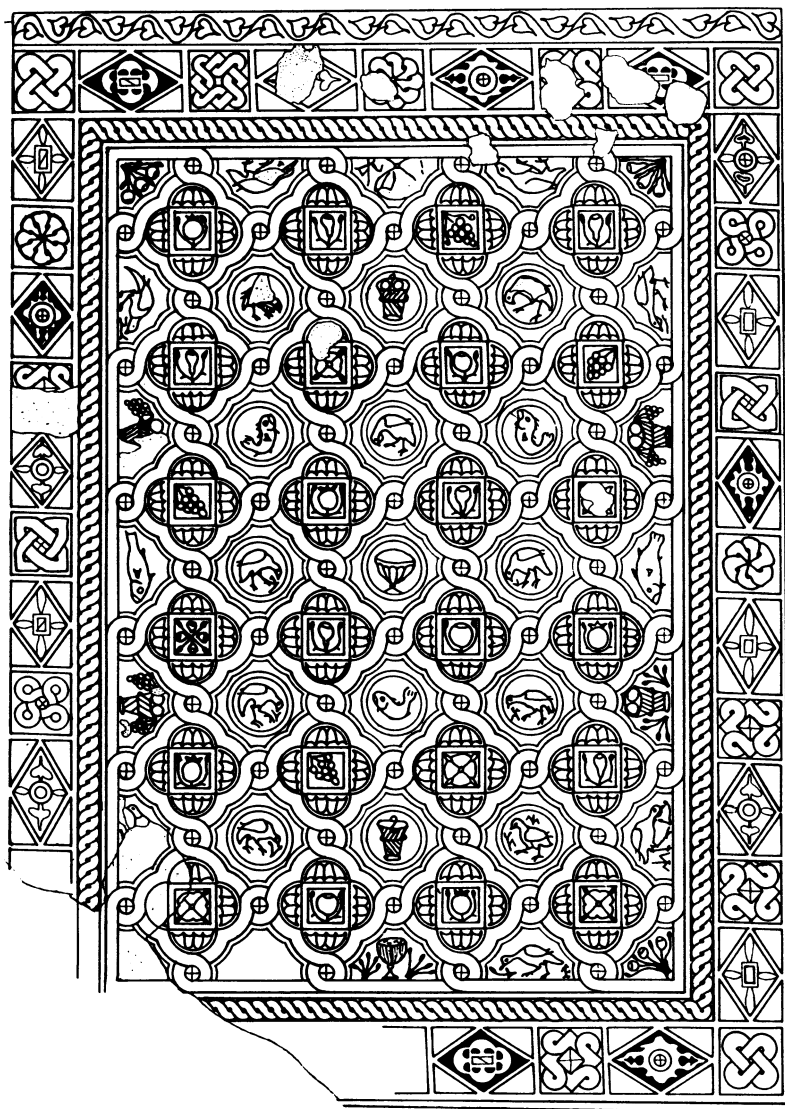

Фрагменти от централната част на горната мозайка
„Света София“ в София
Акварелно копие (по Б. Филов)

е символ и на Христос³⁷. Птиците, устремили се към него, са гълъби, символизиращи човешката душа³⁸, която чрез тайнството на причастието ще придобие Вечния Живот. Двете дървета отстрани на композицията представят кипариси – символ на тленната смърт като условие за Вечния Живот. Лозницата, увираща се около кипарисите, е също символ на Христос³⁹. Двете композиции в големите кръгове, вписани в централните квадрати от подовите мозайки в южния кораб на Базилика А⁴⁰ и централната композиция в средния кораб на Базилика Г⁴¹ в Амфиполис ни дават възможност да реконструираме първоначалния вид на централната композиция при подовата мозайка от третата сграда – последния предшественик на днешната църква. В центъра там също е изобразин кантарос, символът на евхаристията, от който излита птицата феникс, символ на безсмъртието и на новораждането в християнството. От двете страни на кантароса са представени по един паун и по един фазан (и двата символи на безсмъртната човешка душа), които пият от Извора на Живота напитката на безсмъртието (φάρμακὸν ἀθανασίας)⁴².

По същия начин ни се изяснява сюжетът и символиката при останалите изображения, като овците⁴³, които тук символизируют неопита-кандидат за кръщението, но участват същевременно в изобразяващата космоса цялостна композиция като представители на „елемента земя“, заедно с представителите на „елемента въздух“ (птиците), на „елемента вода“ (рибите) и на „елемента огън“. Всички тези символи ние намираме пръснати в общата композиция на последната подова мозайка, но тяхното взаимоотношение ще ни се изясни само от образците в Амфиполис⁴⁴, Хераклея⁴⁵ и Стоби⁴⁶.

Откритите през последните десетилетия подови мозайки ни позволяват да си извадим някои заключения и относно декоративната система на подовите мозайки в църковните сгради. Ние намираме изпълнените в източната част на първата подова мозайка от „Света София“ в София символични изображения на рая като съставна част от декоративната система на така наречения катехумениум⁴⁷ – помещението при големите базилики от VI век, намиращо се обикновено до кръщелнята (баптистерия).

Погова мозайка в катехуменуума
Базилка Г във Фтиотидска Тива при Неа Анхиалос
(по Орландос)

Това помещение е разположено обикновено до югозападната част на базиликите, респективно на триконхалните църкви, във вид на пристройка и в него отиват катехумените (кандидатите за светото кръщение) през втората част от литургията – литургията на верните. Такъв е случаят при базиликата в Студенчишча⁴⁸ край Охрид, или при Базилика Г във Фтиотидска Тива (Φθιωτίδης Θήβαι) до Неа Анхиалос⁴⁹, където тази пристройка е изградена според изследователя ѝ малко след 532 година като първа, за която разполагаме с относително точни данни за времето на нейния строеж. Значително по-рядко при постройките от средата на VI век нататък това помещение се явява като съставна част от първоначалната строителна концепция, както при Базилика А в Никопол, Епир, от третата четвърт на VI век⁵⁰. То има обикновено правоъгълна форма и завършва с полукръгла апсида; ориентирано е на изток или на юг и е с размери, близки до тези на помещението, открито под „Света София“

Изображение като това в апсидата на първото помещение под „Света София“ няма да срещнем в светилището на нито една църква от V и VI век, където предимно се представят изображения, свързани непосредствено със символиката на причастието. В центъра на композицията най-често е представен кантарос с излизащи от него лозови стъбла, като символ на чашата на причастието, но не и прорастващото от него Дърво на Живота, което е символ на рая, а птиците, които фланкират кантароса на причастието, обикновено са пауни и фазани, а не гълъби.

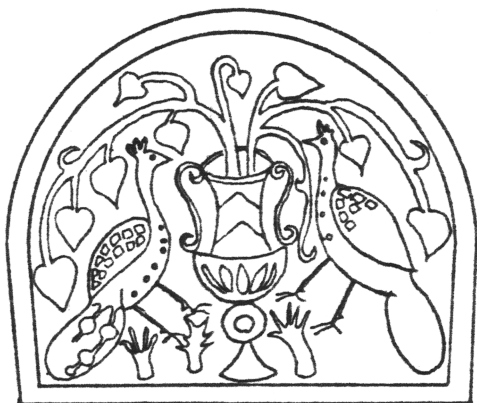
Втората и третата мозайка с техните геометрични фигури пък имат стилови паралели в подовите мозайки на баптистерия в Ипати (Ἰπάτι)⁵¹, в помещенията Va и Vb (катехумениум – наос и апсида) на Базилика А в Никополис⁵², в мозаичните фрагменти от Игостина (Αἰγιοσθῆνα) както и в мозаични фрагменти от църквата „Ахиропиитос“ в Солун⁵³.

Повечето от тези мозайки се датират от изследователите им през втората половина на VI век, макар и за тази датировка да не разполагаме с безспорни доказателства – мозаиките от Солун, най-близки до софийските по стил, форми и техническо изпълнение, са фрагменти от втори под, лежащ върху запазения само

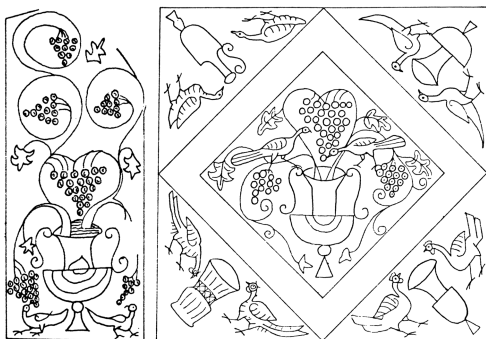

Погова мозайка на баптистерия в Стоби
(по Г. Цветкович-Томашевич)

отчасти първоначален под от времето на строежа на църквата и поставен по време на една по-късна фаза от строежа на сградата, която не може точно да се датира, но не е по-ранна от VII век.

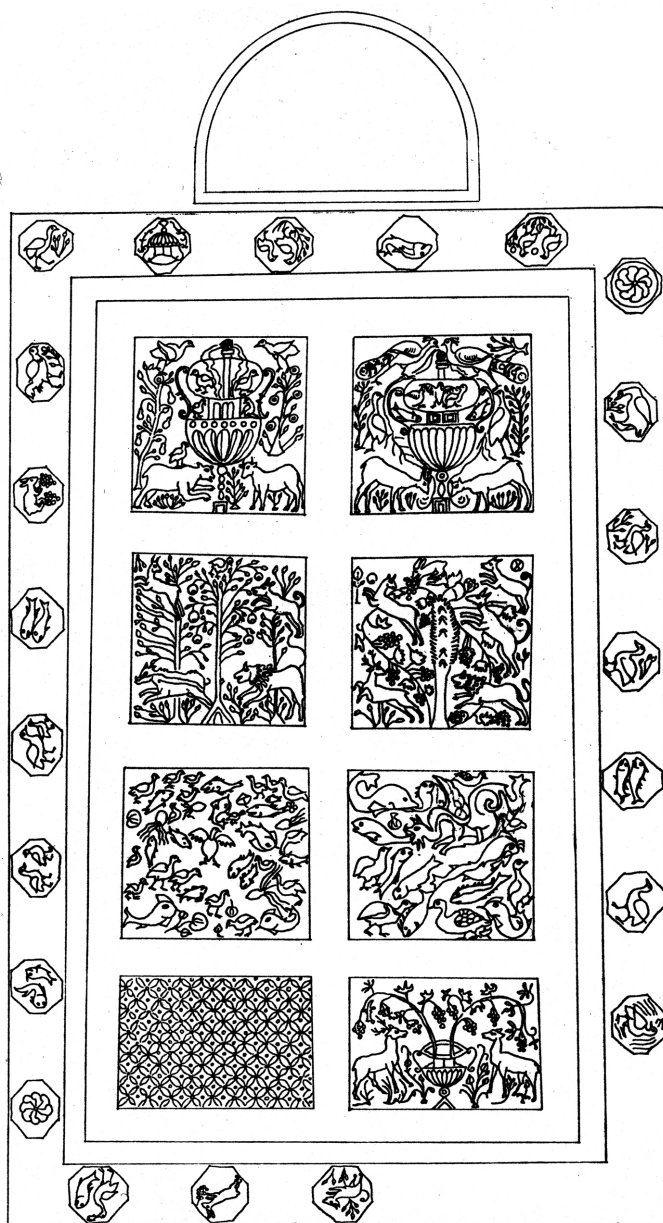

Погова мозайка в апсидата на катехуменуима
Базилката в Студенчишча при Охрид

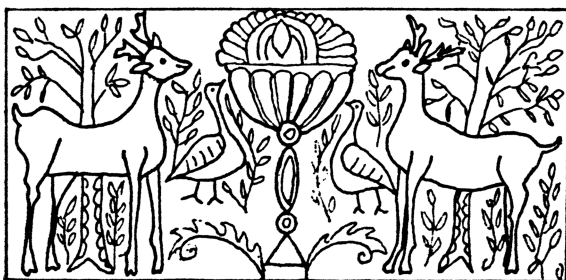
Детайли от поговата мозайка
Баптистериумът в Лин на Охридското езеро (Албания)

Погова мозайка в катехуменуима
Голямата базилика в Хераклея до Битоля (Република Македония)
(по Г. Цветкович-Томашевич) ▶

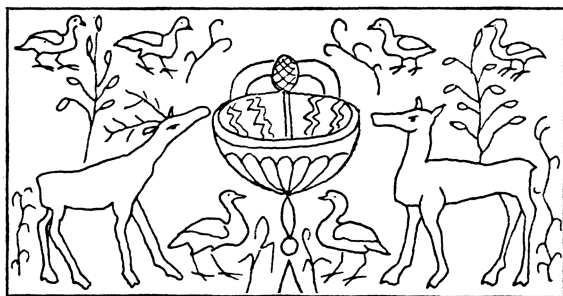

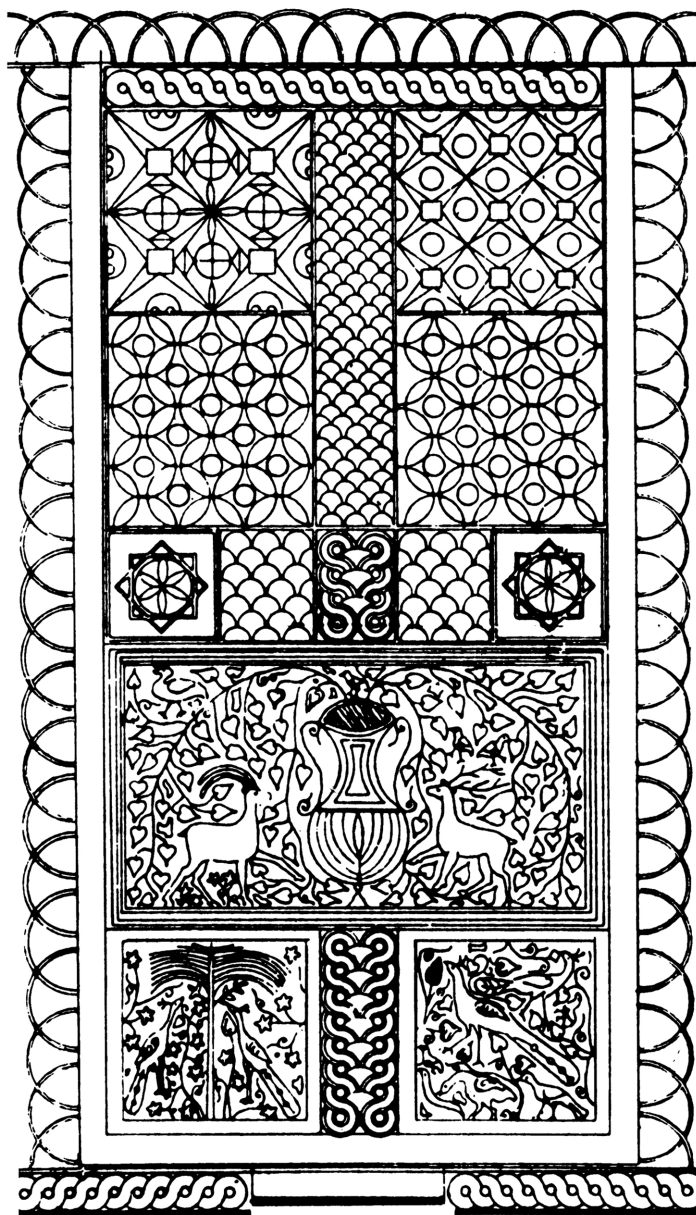
Хераклея, „Манастир“

Стоби, „Полихромосов палат“

Акрини, Западна (Гръцка) Македония, Триконхос
(по Г. Цветкович-Томашевич)

В българското изкуствознание се дава обикновено твърде висока оценка за художествените качества на първата мозайка от софийската „Света София“. Освен Филов, който единствен показва известна резервираност относно художествените и техническите достойнства и на трите мозайки, обръщайки изрично внимание върху небрежността в изпълнението особено при първите две от тях, а третата унищожава без каквито и да е колебания, както и Покровски, посочващ известни тенденции към упростиране и схематизъм при първата мозайка, другите автори употребяват в описанията си всички възможни суперлативи. Така напр. Д. П. Димитров ги нарича великолепни⁵⁴, а авторите на посветения на ранновизантийските паметници в България албум⁵⁵ се възхищават на майсторството на създателите им с тяхната „проявена импровизация, богата фантазия, свобода и непосредствено творчество“, както и „липса на математическа пресметнатост и еднообразие“, които правели мозайката „особено ценна като художествено произведение“. Сравнението на мозайките от предходниците на „Света София“ със съвременните им мозайки от църковните постройки в другите провинции от Източен Илирик ни показва и мястото, което те заемат сред тях – а от българските изследователи досега никой не си е направил труда да хвърли макар и бегъл поглед върху разкритите мозайки в съседните на нашата държава територии, като сравняват мозайките от софийската църква с мозайки от Мала Азия и дори Картаген. Макар и съставените в края на 1970-те години каталози към корпусите на тези мозайки да изброяват над 300 подови мозайки, открити и проучени само върху тази територия, към които трябва да се прибавят още близо три десетки мозайки, разкрити през 1980-те и 1990-те години, всички те съставят нищожен процент – не повече от 2 % – от създадените тук около края на V до VII век мозайки. Югославската археоложка Гордана Цветкович-Томашевич дава една проста сметка за вероятния брой на действащите църкви през този период, според която от площта на античните градове само в трите бивши византийски провинции – Дардания, Македония и Нови Епир, – чиито 92 разкрити до средата на 1970-те години мозайки тя разглежда, е

проучен по-малко от 1 %, а броят на старохристиянските паметници там е бил поне 10 пъти по-голям от разкритите досега⁵⁶. И ако д-р Цветкович-Томашевич разглежда подовите мозайки от известните на нея 92 църкви, съставеният в 1997 година каталог на раннохристиянските църкви само в Република Македония изброява вече 235 църкви – а нейната територия се простира само върху една от шестте византийски провинции, съставлящи префектурата Източен Илирик и малки части от провинциите Първа Македония и Вътрешна Дакия. Въпреки усилената дейност на гръцките археолози от 1960-те до средата на 1980-те години, съотношението между построените през IV-VI век църковни сгради, значителен брой от които са имали подови мозайки, и разкритите до сега не е по-различно. При това разкритите паметници твърде рядко са именно най-значителните в миналото – изключение правят само паметниците в някои градове, разрушени от земетресения или изоставени още в ранното средновековие, като Първа Юстиниана, Лихнид, но и Драч, чиито сгради все още лежат изцяло затрупани след унищожителното земетресение в XIII век. По днешната територия на България, поради особено големите разрушения през ранното средновековие и понеже голяма част от днешните градове са изградени върху развалините на античните, съотношението между изградените през IV-VI век църковни постройки и разкритите до днес трябва да е дори още по-голямо, отколкото в Гърция и в бивша Югославия. Но и разкопаните досега паметници в България също не са между най-значителните в миналото – в това отношение предшествениците на софийската „Света София“ ни дават един от най-добрите примери: втората и третата (според Ст. Бояджиев четвъртата) нейна предшественица са били обикновени гробищни църкви извън градските стени и към тяхната украса не са поставяни особени изисквания. Затова не трябва да ни учудва обстоятелството, че мозайките на първоначалната сграда на мястото на днешната „Света София“, която при това не е била и църква, а само пристройка с по-скромни функции, както и построената към нея пристройка, за да може тя временно да изпълнява функциите на църква, заемат по своите художествени

качества и с техническото си изпълнение едно от последните места в стълбицата на балканските мозаични ансамбли – далече зад великолепните мозаични ансамбли в епирския Никопол, седалище на митрополията на Стари Епир, но и от мозайките в Лихнид/Охрид, седалище на митрополията на Нови Епир до преместването ѝ в Драч, както и в епископските катедрали в Хераклея (до Битоля) и Амфиполис до устието на Струма, изпълнени от първокласни местни ателиета. Обстоятелството, че на същото ниско художествено ниво са и мозайките в Царичин град може да се обясни и от бързината, с която всички постройките в този град е трябвало да се построят в къс срок, отразила се и на не особено грижливата зидария на строежите. В този смисъл унищожените при разкопките на Филов мозайки от последната предходница на „Света София“, без да са се отличавали с особени художествени качества и независимо от отсъствието на фигурални изображения при тях, отговарят на средното ниво на украса при по-големите църкви от втората половина на VI и VII век, като солунската „Архипиитос“ – една от късните мозайки на която при това е изпълнена вероятно от същото ателие, което изработва и софийската мозайка.

С уточняването на датировката при мозайките на предшествениците на софийската „Света София“ ние вече притежаваме две опорни точки за времето на строежа ѝ. От само себе си се разбира, че тази църква не може да бъде по-стара от нейните предшественици, които от своя страна са могли да бъдат построени най-рано в началото на втората трета, респективно около края на VI или дори началото на VII век.

Най-късно сега би трябвало да се запитаме: а как стои въпросът с датировката на Филов въз основа на намерените от него между двете мозайки монети? При извършването на разкопките и разбора на техните резултати Филов прави една съществена грешка, която не би допуснал нито един опитен археолог. Разкопаната от него постройка се намира в старинен некропол. На Филов това е било известно, той сам е изследвал голям брой гробове и гробнични камери, като ги описва в своята монография. Но той би трябвало да знае, че при строежа на основите

за втората и третата църква, които са се намирали извън първоначалната сграда, а именно в района на некропола, неминуемо са били разрушени множество гробове, чийто инвентар е бил безразборно пръснат заедно с разкопаната пръст върху пода на първоначалната сграда – ако костите и едрите предмети са били отстранени още по време на строежа, някои от монетите, които задължително се поставят в гробовете на умрелите, както и други дребни предмети, са могли да останат незабелязани. Този вторичен насип не е пригоден за датиране на постройката и показва колко фатален може да бъде при оценката на резултатите, ако археологът не е достатъчно предпазлив при тази оценка и не се съобразява с някои елементарни правила на своя занаят.

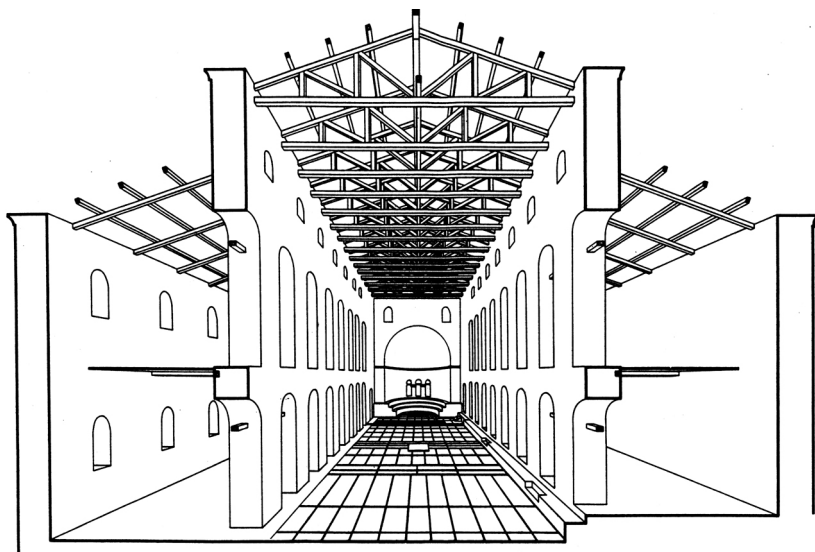
Подведен от своите погрешни заключения и убеден, че си е изяснил историята на строежа във всички нейни подробности, Филев се отказва от по-нататъшни разкопки в района извън църквата. Той даже не се опитва да изясни функциите на някои стари зидове под олтара на църквата⁵⁷, както и местоположението на разчистения през 1893 година и след това разрушен фрагмент от подова мозайка, от който той дава една снимка в монографията си⁵⁸. Този зид и мозаичният фрагмент са се намирали извън така наречената първоначална църква, но се отнасят към втория строителен период и представляват очевидно връзката между нея и действителната първоначална църква, която трябва да се е намирала на изток от сегашната църква. Ако се съди по остатъците от нейния катехумениум, тя трябва да е била голяма базилика от VI век или най-малкото една постройка, която е била преустроена и украсена с подова мозайка през VI век, и чиято субструкция, а вероятно и значителна част от нейната подова мозайка, все още се намира под земята на изток от църквата „Света София“, само няколко педи под покритата с трева и цветя поляна около гроба на народния поет Иван Вазов – гробът би трябвало да е близо до олтара на тази църква.

Късната датировка на сградите-предшественици на софийската „Света София“ обаче не говори непременно в полза за датирането на последната в зрялото средновековие. До неотдавна беше немислима всякаква църковна строителна дейност на Бал-

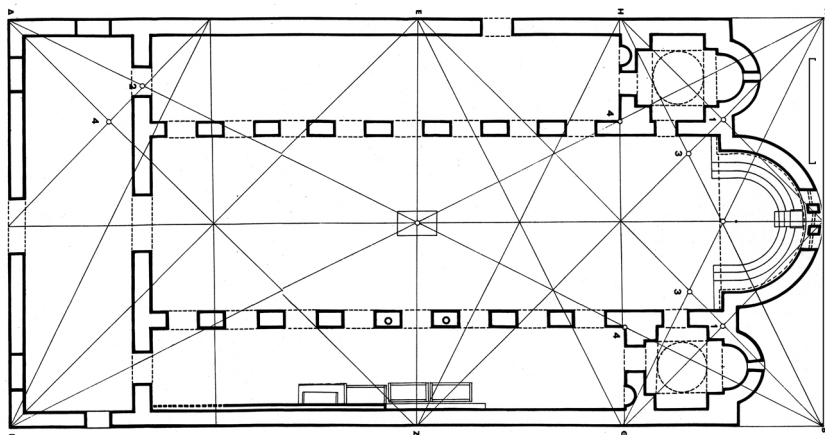
канския полуостров от последните десетилетия на VI век до обявяването на християнството в България за официална религия през 865 година – а според някои изследователи дори чак до включването на централната и западната част на Балканския полуостров към цариградската патриаршия през XI век. От същите съображения изхожда и Краутхаймер, когато поставя като *terminus ante quem* за изграждането на „Света София“ средата на VII век⁵⁹.

Привличането на досега неизвестни данни от историческите извори и внимателният анализ на резултатите от археологическите изследвания ни насочват към съвсем други заключения⁶⁰. Днес ние вече можем да допуснем изграждането на следващите две постройки, предшестващи „Света София“, от втората половина на VI до около средата на VII век. С това са налице и историческите предпоставки за изграждането на сегашната сграда през последната трета на IX век, към която тя принадлежи стилистично и формално заедно с цяла поредица повече или по-малко сродни на нея постройки⁶¹. Към тази група се включват както големи базилики от типа на „Света София“ в Несебър (повече известна под нейното име от ново време „Старата Митрополия“)⁶², „Света София“ в Охрид⁶³, „Свети Ахил“ на остров Ахил в Преспанското езеро⁶⁴, „Богородица Левишка“ в Призрен⁶⁵, голямата базилика в Бутринт⁶⁶ и базиликата в Балша⁶⁷ (Албания), а така също Голямата базилика в Плиска⁶⁸ и три други големи базилики в Плиска и Преслав, запазени само в тяхната субструкция, чийто патронаж не ни е известен⁶⁹. Всички тези базилики са в тяхната първоначална концепция със сходен план и близки размери – ако и тяхната зидария да е различна, което означава, че са строени от различни строителни ателиета, изискванията от страна на работодателите са били несъмнено едни и същи, т.е. те са определени от едни и същи особености на църковните обряди, за които са били предназначени и са строени в границите на не много повече от едно столетие.

* * *

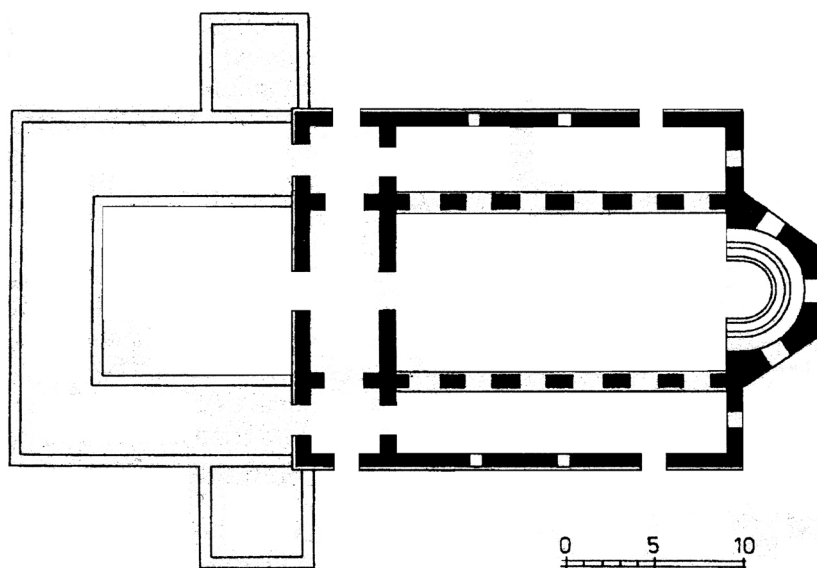

Напречен разрез
(реконструкция Н. Муцопулос)

План
(реконструкция Н. Муцопулос)

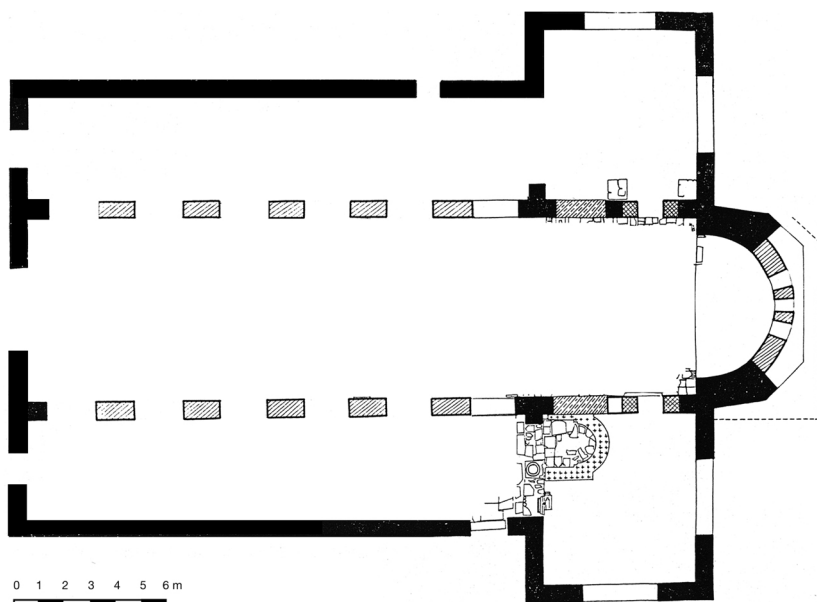
„Свети Ахил“ на остров Ахил, в Преспанското езеро

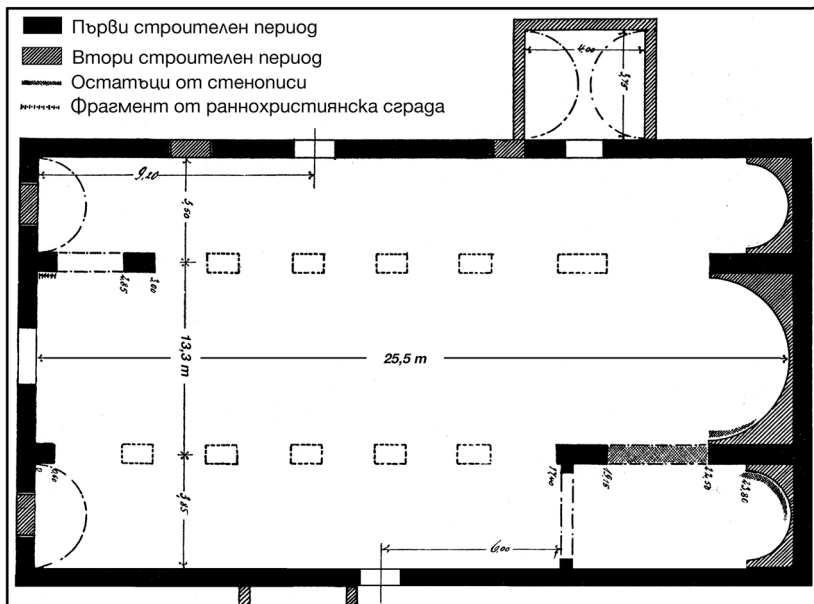
Несебър, Старата митрополия („Света София“)
план (по Ст. Бояжнев)

Досега са правени много предположения за връзката на големите базилики от типа на софийската, охридската и несебърската „Света София“ с византийската столична архитектура и с епохата на Юстиниан, основаващи се главно на патронажа на тези църкви, който изследователите извеждат от влиянието на константинополската „Света София“⁷⁰. Но и тук внимателното проучване на историческите извори ще ни доведе до заключения, различни от широковъзприетите схващания. Така що се отнася до константинополската „Света София“, оказва се, че нейният патронаж няма нищо общо не само с епохата на Юстиниан, но дори и с идеите и символиката на православие, защото Юстиниановата сграда е построена на мястото на една едноименна църковна постройка, изградена малко след средата на IV век в разгара на арианския спор след утвърждаването на арианите в Константинопол като главен тяхен храм и осветена от арианския константинополски епископ Евдокий Антиохий-

ски (360-370).⁷¹ Тъкмо това обстоятелство ще ни насочи и към действителния произход на патронажа, както и към връзката му с ранното християнство и с гностицизма.⁷² А в това отношение ние не можем да не вземем под внимание още две църковни постройките в централната и западната част на Балканския полуостров, също посветени на св. София. Първата от тях, която по всяка вероятност е играла ключова роля, и то не само със своя патронаж, а и с архитектурните си форми, е била първоначалната солунска „Света София“, изградена през V или VI век на същото място, където днес се намира построената през VIII век сграда, запазила с малки изменения вида си и до сега⁷³. Като най-значителна по своите размери църковна постройка в цялата европейска част на Византия, включително Константинопол, тя несъмнено трябва да е оказала голямо влияние върху църковната архитектура там.

Бутринт, Голямата базилика
план (по А. Мекси)

„Света София“ в Двиград (Ducastelli), Истрия
план (по В. Гербер)

Ако днес и да сме затруднени да определим точно архитектурните форми на солунската „Света София“, за това би могла да ни помогне една друга църковна постройка, макар и значително по-късна от първоначалните сгради в Константинопол и Солун, но по-ранна от другите големи църковни постройки, посветени на св. София в западната и централната част на Балканския полуостров. Това е една много по-малко известна постройка, достигнала до началото на XX век като внушителна руина: църквата „Света София“ в напуснатото още през XVIII век градище Двиград (Ducastelli) в долината на река Драгоня, Истрия, днес в Хърватско, построена в края на VIII или началото на IX век в едно от последните средища на арианството⁷⁴ – трикорабна базилика с външни размери 16 x 28 м, чиито странични кораби, както при софийската, охридската и несебърската църкви, са разделени от масивни стени с „изрязани“ в тях арки⁷⁵.

Но също и значителен брой малки базилики⁷⁶ и дори кръсто-куполни църкви⁷⁷, повечето построени между края на IX и края на X век, имат непосредствена връзка с този архитектурен тип по отношение изграждането на вътрешното им пространство, при което разделянето на корабите не се осъществява от колони или стълбове, имащи предназначението да носят покривната конструкция или купола, а от монументални стени, в които са „изрязани“ арки. Ние все още знаем твърде малко за възникването и развитието на този архитектурен тип, чиито първообрази не са стигнали до нас и ние можем само да гадаем кои са били те и как са изглеждали. Досега са изказвани много и различни хипотези за техния произход и за датирането им, основаващи се изключително на датирането на софийската „Света София“ в първата половина на V век, без да могат да обяснят голямата разлика във времето на строежа на едните и другите. С уточняването на хронологията при строежа на тази сграда и на свързаните с нея по време, стил и строителна техника постройки, следващи една и съща строителна концепция, която още преди повече от половин век беше тъй точно формулирана от Залозиецки⁷⁸, у нас вече се засилва убеждението, че в случая тук имаме едно до голяма степен самостоятелно развитие, при което сходните архитектурни форми се явяват едновременно и върху една значителна по обхват територия в границите на българската държава и нейната автономна църква през IX и X век, но на базата на много по-стара традиция, стигаща до раннохристиянската епоха.

БЕЛЕЖКИ

¹ За положението на Сердика през късната античност и ранното средновековие като столица на провинцията Вътрешна Дакия (*Dacia mediterranea*) вж. преди всичко: Велизар Велков, *Градът в Тракия и Дакия през ранната античност (IV-VI в.)*, Проучвания и материали, София, 1959 (с преглед на старата литература и на историческите извори) и *TABULA IMPERII ROMANI. NAISSUS-DYRRACHION-SCUPI-SERDICA-THESSALONIKE K34*, Ljubljana, 1976, с. 113 и сл. (с библ.). За историята на седалището на митрополита вж. Jacques Zeiller, *LES ORIGINES CHRETIENNES DANS LES PROVINCES DANUBIENNES DE L'EMPIRE ROMAIN*, Paris, 1918 (с преглед на църковноисторическите извори). Вж. също Гавриль И. Кацаровъ, *Приносъ къмъ старата история на София*, София, 1910; същ., *Старохристиянският надписи от Сердика в: Рафаилъ Поповъ, Гавриль И. Кацаровъ и Юрданъ Господиновъ, Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността*, София, 1921, с. 37-53; Ivan Venedikov, *SERDICA (ANTIKE UND MITTELALTER IN BULGARIEN, hrsg. von Veselin Beševliev und Johannes Irmischer =BERLINER BYZANTINISTISCHE ARBEITEN 21*, Berlin, 1960, с. 161-164); *СЕРДИКА. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ И ПРОУЧВАНИЯ I*, София 1964; Hans-Dieter Dörmann, *BULGARIEN ALS TREFFPUNKT VON ÖSTLICHEM UND WESTLICHEM CHRISTENTUM IN FRÜHBYZANTINISCHER ZEIT (SPÄTANTIKE UND FRÜHBYZANTINISCHE KULTUR BULGARIENS ZWISCHEN ORIENT UND OKZIDENT. Referate gehalten im Rahmen eines gemeinsam mit dem Bulgarischen Forschungsinstituts in Österreich organisierten Arbeitsgespräches vom 8. bis 10. November 1983, hrsg. von Renate Pillinger =ÖSTERREICHISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN. SCHRIFTEN DER BALKANKOMMISSION, ANTIQUARISCHE ABTEILUNG XVI/1986*, Wien, 1986, с. 57-69).

² Андрей Протичъ, *Архитектоническата форма на софийската църква „Св. София“*. Художествено-историческо изследване, София, 1912.

³ Oskar Wulff, *DIE BYZANTINISCHE KUNST VON DER ERSTEN BLÜTE BIS ZU IHREM AUSGANG*, Wildpark-Potsdam, 1914 (²1924), с. 396.

⁴ Bogdan Filow, *ARCHÄOLOGISCHE FUNDE IM JAHR 1910, BULGARIEN (JAHRBUCH DES KAISERLICHEN DEUTSCHEN ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS BERLIN, XXVI/1911, N. 2-3, Archäologischer Anzeiger, 358-362)*; същ., *Софийската църква „Св. София“*, София, 1913 (=МАТЕРИАЛИ ЗА ИСТОРИЯТА НА СОФИЯ IV) (²София, 2004).

⁵ Вж. бел. 1.

⁶ Вж. бел. 3.

⁷ Joseph Strzygowski, *DIE BAUKUNST DER ARMENIER UND EUROPA*, Wien, 1918, с. 835-837.

⁸ Wladimir Sas-Zaloziecky, *DIE BYZANTINISCHE BAUKUNST IN DEN BALKANLÄNDERN UND IHRE DIFFERENZIERUNG UNTER ABENDLÄNDISCHEN UND ISLAMISCHEN EINWIRKUNGEN*, с. 15-16, фиг. III⁵ (=SÜDOSTEUROPÄISCHE ARBEITEN 46, München, 1955).

⁹ Djordje Stričević, *LA RENOVATION DU TYPE BASILICAL DANS L'ARCHITECTURE ECCLÉSIASTIQUE DES PAYS CENTRALES DES BALKANS AU IXe-XIe SIECLES*, (ACTES DU XIIe CONGRES INTERNATIONAL D'ETUDES BYZANTINES, Ochride 1961, I, Beograd, 1963, с. 165-211 и особено 176, 185).

¹⁰ Вж. бел. 2.

¹¹ Вж. бел. 3.

¹² От обширната литература за „Света София“ вж. преди всичко: Вацлав Добруски, МАТЕРИАЛИ ПО АРХЕОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРИЯ (СБОРНИКЪ ЗА НАРОДНИ УМОТВОРЕНИЯ, НАУКА И КНИЖНИНА XIII/1896, с. 434 и сл.); А. Торньовъ, ДРЕВНОХРИСТИАНСКИЯ ХРАМЪ СВ. СОФИЯ (СПИСАНИЕ БИАД VI/1901, № 7, с. 128-131); Joseph Strzygowski, DIE CHRISTLICHE KUNST IN EINIGEN BALKANMUSEEN (ÖSTERREICHISCHE RUNDSCHAU III, Heft 30, Wien, 1905, с. 164); Андрей Протичъ, Същност и развитие на българската църковна архитектура (ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ 1/1921-22, с. 186-205); същ., L'ARCHITECTURE RELIGIEUSE BULGARE, Sofia, 1924, с. 15-16, фиг. 10; П. Трневъ, Кратка история на църквата „Света София“ в град София, София 1927; Александър Рашеновъ, Заздравяване и реставрация на църквата „Света София“ въ София (Годишникъ на Народния музей V/1926-1931, с. 307-316); Никола Мавродинов, Византийската архитектура, София, 1955, с. 66 и сл.; Стефан Бояджиев, Софийската църква „Света София“ (ИЗСЛЕДВАНИЯ В ЧЕСТ НА АКАДЕМИК ДИМИТЪР ДЕЧЕВ ПО СЛУЧАЙ 80-ГОДИШНИНАТА МУ, София, 1958, с. 611-629); Milko Bitschev, DIE ARCHITEKTUR IN BULGARIEN, Sofia, 1961, с. 14-15, фиг. 5; Richard Krautheimer, EARLY CHRISTIAN AND BYZANTINE ARCHITECTURE (=THE PELICAN HISTORY OF ART Z 24), Harmondsworth, 1965, с. 183 и сл.; Димитър П. Димитров, Архитектурата в българските земи от най-старо време до създаването на българската държава в VII в. (Кратка история на българската архитектура, София, 1965, с. 53 сл.; Кръстю Миятев, Архитектурата на Средновековна България, София, 1965, с. 94; Ст. Бояджиев, Софийската църква „Света София“, София, 1967; Нели Чанева, Старохристиянски и ранновизантийски базилики от IV-VI век в България (АРХЕОЛОГИЯ X/1968, № 2, с. 13-26, фиг. 7, 8); Архитектурно наследство Болгарии, отв. ред. Стефан Стамов, София, 1972, с. 74 сл.; R. F. Hoddinott, BULGARIA IN ANTIQUITY, London/Tonbridge, 1975, с. 271-277; Д. П. Димитров, Изкуството в Тракия през епохата на римското владичество в История на българското изобразително изкуство, I, София, 1976, с. 47 сл.; V. Velkov, BULGARIEN (PROPIÄEN KUNSTGESCHICHTE, Supplementband I, Frankfurt am Main/Berlin 1977, с. 317 сл., фиг. 395); Assen Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, Berlin/München, 1978, с. 306 и сл., фиг. 6, 9, 328; Bojan Kousourov, L'ÉGLISE «SAINTE SOPHIE» A SOFIA (ACTES DU Xe CONGRES INTERNATIONAL D'ARCHEOLOGIE CHRETIENNE, Thessalonique 1980, II, Città del Vaticano/Thessalonique 1984, с. 267-271); Христо Ганчев, Проучвания и проект за фасада реставрация на църквата „Света София“ в София (Опазване на паметниците на културата в България. Годишник на Националния институт за паметниците на културата, III/1984, с. 132-140; Пейо Бербенлиев, Архитектурното наследство по българските земи, София 1987 с. 43 сл.; Ст. Бояджиев, Раннохристиянската църква „Света София“ в София (РАННОХРИСТИАНСКИ ХРАМ СВЕТА СОФИЯ, София, 1996); Н. Чанева-Дечевска, Раннохристиянската архитектура в България IV-VI в., София, 1999, с. 290-293.

¹³ Вж. бел. 4.

¹⁴ Пос. съч. с. 16-20.

¹⁵ Инв. № 451. Вж. Вацлавъ Добруски, пос. съч. [бел. 12] и Сергей Покровский, НОВООТКРЫТАЯ МОЗАИКА В БАЗИЛИКЪ СВ. СОФИИ ГОРОДА СОФИИ (SEMINARIUM KONDAKOVIANUM V/1932, с. 243-49, табл. XVII).

¹⁶ Аз също я възприех в моята публикация от 1978 г., макар и датировката, която давам на самата църква, както и мястото, което ѝ определям в историята на архитектурата, да се различават значително от тези на Филов.

¹⁷ СОФИЙСКАТА ЦЪРКВА СВ. СОФИЯ, с. 55.

¹⁸ Още през 1988 година обърна внимание на арх. Ст. Бояджиев върху тези тъй съществени обстоятелства. В последната си публикация за „Св. София“ от 1996 година (вж. по-горе, бел. 12) той вече не твърди, че това е църква, а „параклис-мавзолей“ и то свързан с почитането на някакъв неизвестен мъченик, загинал при гладиаторските игри в намиращия се недалече цирк, където „отказалите да принесат жертва на езическите божества християни били хвърляни на арената и разкъсвани от изгладнелите зверове“. А като доказателство, че над християни са били изпълнявани именно такъв вид мъчения, авторът посочва „една каменна плоча, намерена близо до западния край на римския град, върху която са изобразени циркови игри с различни животни“, като допълва разказа си с думите: „Освен разкъсвани от диви животни, християните били посичани сред обезумялата от френетични викове публика. След приключването на кървавите зрелища по-смели християни прибирали труповете на мъченически загиналите и ги погребвали в големия източен некропол на Сердика“ (пос. съч., с. 14-15). Позволявам си да дам тук този тъй дълъг цитат не за да го коментирам – което считам за излишно, – а за да обърна внимание на читателя, че той не произлиза от перото на някой благочестив и смирен християнски романист от XIX век, а от един старши научен сътрудник на БАН и до неотдавна член на БКП.

¹⁹ Освен посочената по-горе (бел. 15) статия на Покровски вж. преди всичко: Atanas Boschkov, LA PEINTURE BULGARE DES ORIGINES AU XIXe SIECLE, Recklinghausen, 1974, с. 31, табл. 10 (в изданието на немски език на същата книга, DIE BULGARISCHE MALEREI VON DEN ANFÄNGEN BIS ZUM 19. JAHRHUNDERT, Recklinghausen, 1969, с. 29); Димитър Овчаров и Маргарита Ваклинова, РАННОВИЗАНТИЙСКИ ПАМЕТНИЦИ ОТ БЪЛГАРИЯ IV-VII ВЕК, София 1978, с. 21; Ваня Попова-Мороз, 24 ДРЕВНИ МОЗАЙКИ ОТ БЪЛГАРИЯ, София, 1987, с. 7 и сл., табл. 18.

²⁰ На това място мозайката е била повредена и при реставрацията липсата на крачето на птицата не е забелязана.

²¹ При разкриването на мозайката през 1920-те години Покровски успява да прочете буквите VIV V ON IC M (вж. пос. съч. с. 246). Когато аз близо 60 години по-късно проучвах мозайката, имаше следи само от някои от тези букви.

²² Покровски (пак там, с. 246, рис. 3) предлага реконструкция на тази композиция, която по времето на нейното разкриване, когато са изпълнени и намиращите се понастоящем в Археологическия музей София акварелни копия, е била по-добре запазена и е съдържала някои детайли, каквито днес вече не съществуват – вж. също приложената към неговата статия на табл. XVII, 1 чернобяла репродукция на едно от копията. Тук трябва обаче да се отбележи, че начертаните с линеал и пергел копия съвсем не дават представа за твърде

небрежното изпълнение на мозайките, съответстващо на сравнително ниско ниво на професионализъм у техните изпълнители.

²³ Б. Филов, СОФИЙСКАТА ЦЪРКВА Св. София, с. 53, излага подробно данните от анализа на мозайчните камъни, извършен от проф. Рафаил Попов.

²⁴ Представа за състоянието на мозайката в апсидата при разкриването ѝ ни дава една фотографска снимка *in situ* от 1893 г. (Б. Филов, пос. съч., обр. 35). Там се вижда, че част от лявата страна на композицията до стъблото на лявото дърво заедно с рамката липсват. Филов обаче не съобщава, че вероятно при пренасянето на мозайката се е разсипала още една част от нея с изображението на короната на лявото дърво. Тези части са твърде неумело възстановени още веднага след докарването на мозайката в Народния музей, при което са използвани отчасти оригиналните кубчета.

²⁵ Ако причината за разрушаването на базиликата е бил пожар, трудно може да се намери обяснение защо тя не е била възстановена и вместо нея е използвано известно време това малко помещение с функите вероятно на гробищна църква, а новата сграда не е била изградена на същото място.

²⁶ На това обстоятелство обръща за първи път внимание Филов, пос. съч., с. 35-36.

²⁷ Според Ст. Бояджиев, СОФИЙСКАТА ЦЪРКВА „СВЕТА СОФИЯ“, София, 1967 (вж. бел. 2), с. 18, това е четвъртата църква. Аз считам, че в случая се касае за два строителни периода при една и съща църковна постройка, като по време на втория период е изпълнена подовата мозайка.

²⁸ Репродукции от снимката и акварелите са поместени в монографията на Филов (вж. бел. 4), обр. 36, табл. XV-XVII – някои от тях са дадени и тук в приложението.

²⁹ Филов, пос. съч., с. 53 и сл., дава следното описание на тази мозайка: „Мозайката прѣдставя почти изключително геометрични фигури. Една дълга плетеница, широка 35 см., раздѣля цѣлата мозайка отъ изтокъ къмъ запад на двѣ половини. Тѣзи половини отъ своя страна сж подраздѣлени по на нѣколко полета, всѣко отъ които е орнаментирано по особенъ начинъ, тъй щото въ цѣлата мозайка не срѣщаме двѣ полета, които да иматъ същата орнамента. Вѣроятно при направата на пода сж работили сжщеврѣменно нѣколко души, на всѣки единъ отъ които е било възложено изпълнението на известна часть отъ него. Съ това се обяснява и голѣмото разнообразие на орнаментиката, както и нейната самостоятелностъ въ отдѣлнитѣ полета. Всѣко едно отъ тѣзи послѣднитѣ прѣдставя въ себе си нѣщо цѣло, завършено, безъ никакъв огледъ къмъ орнаментитѣ на съседнитѣ части. Въпрѣки това характерътъ на работата е почти навсѣкжде еднакъвъ – нѣщо, което говори за едновременно изпълнение на всички части. Само двѣ парчета правятъ изключение. Едното (табл. XVIII 2), което се намира в южното крило на напрѣчния корабъ, се отличава по своето небрѣжно изпълнение и по голѣмата неясностъ на рисунката, вслѣдствие на което на нѣкои мѣста, напр. при емблемитѣ в квадратитѣ, не винаги може да се познае, какво е искалъ да прѣдстави майсторътъ. Второто парче е това, което се намира като последно на западния край на мозаиката (табл. XVII б). То прави впечатление прѣди всичко съ това, че въ него прѣобладаватъ свѣтлитѣ бои, особено бѣлата, а така също прѣобладаватъ и растителни орнаменти, които нѣкакси не подхождатъ къмъ останалата орнамента. Дали тѣзи различия ще трѣбва да се обяснятъ съ това, че въпроснитѣ парчета сж правени прѣзъ друго врѣме, или че тѣ сж излѣзли отъ ржката на майстори, принадлежащи на друга „школа“ – положителенъ отговоръ на

този въпрос не може да се даде. На всеки случай заслужава да се отблъбне, че и двѣтѣ парчета сж твърдѣ малки, намиратъ се въ края на мозайката и сж откъснати отъ нея чрезъ разрушенитѣ части, тъй щото при такива условия би било рисковано да се правятъ нѣкакви заключения. За насъ е достатъчно да констатираме, че, съ изключение на тѣзи незначителни части, цѣлата останала мозаика прави впечатление на еднородна и едноврѣнна работа.“

³⁰ Вж. преди всичко: Jean-Pierre Sodini, MOSAÏQUES PALÉOCHRÉTIENNES DE GRÈCE. CATALOGUE DES PAVEMENTS DE MOSAÏQUE SITUÉS DANS LES BASILIQUES PALÉOCHRÉTIENNES DE GRÈCE CONTINENTALE (Y COMPRIS L'EUBÉE ET CORFOU) ET DU PÉLOPONNÈSE (BULLETIN DE CORRESPONDANCE HELLÉNIQUE XCIV/1970); CORPUS MOSAICORUM CHRISTIANORUM VETUSTIORM PAVIMENTORUM GRECORUM, I GRAECIA INSULARIS, COLLEGIT ET EDIDIT STILIANOS PELECANIDIS (=MONUMENTA BYZANTINA I, THESSALONICAE 1974); MARIE SPIRO, CRITICAL CORPUS OF THE MOSAIC PAVEMENTS ON THE GREEK MAINLAND, IV/VI CENTURIES I-II, New York / London, 1978; Гордана Цветковић-Томашевић, РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПОДНИ МОЗАИЦИ. ДАРДАНИЈА, МАКЕДОНИЈА, НОВИ ЕПИР, БЕОГРАД, 1978; Παναγιώτα Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακά, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ (RAPPORTS PRÉSENTÉS AU Xe CONGRÈS INTERNATIONAL D'ARCHÉOLOGIE CHRÉTIENNE, THESSALONIQUE 28 IX – 4 X 1980, Thessalonique, 1980, с. 205-281); същ., I MOSAICI PAVIMENTALI PALEOCRISTIANI IN GRECIA (XXXI CORSO DI CULTURA SULL'ARTE RAVENNATE E BIZANTINA, Ravenna, 1984, с. 13-75, табл. I-XIII); Dhorka Dharmo, LES MOSAÏQUES PALÉOCHRÉTIENNES EN ALBANIE (XL CORSO DI CULTURA SULL'ARTE RAVENNATE E BIZANTINA, Ravenna, 1993, с. 491-504).

³¹ Εὐστάθιος Στίκας, Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Ἑρμιόνης (Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1955, Ἀθῆναις 1955, с. 236-240 и особено 237 и фиг. 87-90); същ., Συνέχισις ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Ἑρμιόνης (пак там 1955, Ἀθῆναις 1956, с. 179-84 и особено 182, фиг. 2 и табл. 74, 79); Sodini, MOSAÏQUES PALÉOCHRÉTIENNES DE GRÈCE, № 9, с. 705-707); Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος, Ἑρμιόνη (Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1976, Ἀθῆναι, 1976, с. 108-111, фиг. 91-92). Spiro, CRITICAL CORPUS, № 62, с. 160-164, фиг. 166-177 и особено 173, 174.

³² Sodini, MOSAÏQUES PALÉOCHRÉTIENNES DE GRÈCE: L'ATELIER DE KLAPSI ET DE LOUTRA HYRATIS, с. 557-561, фиг. 1-3; Παύλος Λαζαρίδης, Λουτρά Ὑπάτης (Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον XXVIII/1972 II, 2 [1978], с. 390, табл. 327).

³³ За подовите мозаїки от Клапси вж.: Ἐμμανουὴλ Χατζιδάκης, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Κλαυσειοῦ Εὐρυτανίας (Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1958, с. 58-63, фиг. 1, табл. 48, 49, 52); Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἑυρυτάνια. Κλαυσειοῦ (Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1957, Ἀθῆναι 1958, с. 63-68, фиг. 67-69); Sodini, MOSAÏQUES PALÉOCHRÉTIENNES DE GRÈCE, № 33, с. 716 и сл.); същ., Mosaïques paléochrétiennes de Grèce: L'atelier de Klapsi et de Loutra Hyratis (Bulletin de Correspondence Hellénique, CII/1978, с. 557-561, фиг. 4-8); Spiro, CRITICAL CORPUS, № 95, с. 276-304 и особено 286-289, фиг. 427-437.

³⁴ Jean Guyon/Gilbert Cardi, L'ÉGLISE CRUCIFORME (CARIČIN GRAD I, Belgrade-Rome, 1984, =Collection de l'École française de Rome 75), с. 50-54.

³⁵ Към тази група принадлежат още някои мозаїки, между другото подовите мозаїки в помещенията V, IX, XIV и XV на Базилика А в Амфиполис

(Аμφιπόλις): Ε. Στίκας, Ἀνασκαφὴ Ἀμφιπόλεως (Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1966, с. 39-46, табл. 20-31 и особено табл. 20-22, 27-30); същ., Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν Ἀμφιπόλεως (пак там 1967,

с. 83-88, табл. 63-66); същ., Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Γ Ἀμφιπόλεως (пак там, 1967, с. 83-88, и особено табл. 64-66; 1969, с. 54-58 и особено табл. 32-34; 1970, с. 50-54, табл. 68-75; 1971, с. 43-49; 1975, с. 72-79, табл. 70-79 и особено табл. 72-77); Ἀ. Ὀрλάνδος, Ἀμφιπόλις (Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1969, с. 49-68, фиг. 45-47; 1970, с. 33-48, фиг. 30-41); E. Stikas, LES BASILIQUES PALÉOCHRÉTIENNES D'AMPHIPOLIS DE MACÉDOINE RÉCEMENT DÉCOUVERTES (XIX CORSO DI CULTURA SULL'ARTE RAVENNATE E BIZANTINA, Ravenna 1972, с. 297-310); Sodini, MOSAÏQUES PALÉOCHRÉTIENNES DE GRÈCE, Nr. 51, с. 732; Spiro, CRITICAL CORPUS, № 214, с. 604-607, фиг. 668-674; Г. Цветковић-Томашевић, РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПОДНИ МОЗАИЦИ, № 21-24, с. 20-22; Ε. Στίκας, Ἀνασκαφὴ βασιλικῶν Ἀμφιπόλεως (Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1979, с. 80-89, табл. 58-65 и особено табл. 64); Χαράλαμπος Μπακιρτζής, Ἀνασκαφὴ Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως (Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1994, с. 131-137, табл. 74-75; в помещение VII на Базилика Г при Неа Анхиалос: Γεώργιος Σωτηρίου, Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου (Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1931, с. 37-43); същ., Περί τῶν ἐν Ν. Ἀγχιάλῳ ἀνασκαφῶν (пак там, 1933, с. 46-57); Π. Λαζαρίδης, Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου (пак там, 1969, с. 16-25, фиг. 15-37 и особено 32-34; 1970, с. 37-49; 1971, с. 20-42); 1977, с. 54-64); Ἀ. Ὀрлάνδος, Φθιωτίδης Θῆβαι. Νέα Ἀγχιάλος (Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1969, с. 11-19 и особено фиг. 15-17; 1970, с. 22-33, фиг. 25-26; 1975, с. 35-41, фиг. 31-34; 1988, с. 51-62, фиг. 46-51); Sodini, MOSAÏQUES PALÉOCHRÉTIENNES, Nr. 36, с. 718-720; Spiro, CRITICAL CORPUS, № 108, с. 436-441, фиг. 466-472; Π. Λαζαρίδης, Ἀνασκαφὴ Φθιωτίδων Θηβῶν (Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1986, с. 97, табл. 25) а така също и мозайките, открити по време на разкопките на улица Пиндарос № 29 в Беотийска Тива: Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικά μνημεῖα Βοιωτίας 1973 Ἀνασκαφικῆς ἐρευνῆς Θῆβαι, Ὀδὸς Πινδάρου 29 (Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον XXIX/1973-1974, Β, 1, 1979, с. 455-459, фиг. 1-3, табл. 296а).

³⁶ Исклучение правят само мозайките от Царичин град, от които са запазени само фрагменти от техните рамки с плетеница, особено близки на първата мозайка от сградата под софийската „Света София“ и изпълнени на същото относително ниско художествено и техническо ниво като нея.

³⁷ Евангелие от Матея: 20, 28: „Аз дойдох [...] да ви дам Живот Вечен“.

³⁸ J.-P. Kirsch, COLOMBE (DICTIONNAIRE D'ARCHÉOLOGIE CHRÉTIENNE ET DE LITURGIE, 3,2/1914, кол. 2198-2231). Срв. също В. Bagatti, THE MOSAIC PAVEMENT, в: S. Saller/V. Bagatti, THE TOWN OF NEBO, Jerusalem, 1949, с. 105: „Ако гълъбите са изобразени на гроба, те символизират човешката душа, а ако са изобразени на мястото, заемано в църквата от „верните“, тогава те са тяхна емблема.“

³⁹ Евангелие от Йоана: 15, 5: „Аз съм лозата, вие сте пръчките“.

⁴⁰ Г. Цветковић-Томашевић, пос. съч., ил. 18 и 19.

⁴¹ Г. Цветковић-Томашевић, пос. съч., ил. 23.

⁴² За символиката в тази композиция, явяваща се често при мозайки и релефи от олтарни прегради в раннохристиянското изкуство вж.: Heinz Michaelis, „PHARMAKON ATHANASIS“. Ein neuer Beitrag zur spätantik-frühchristlichen Kultsymbolik (FORSCHUNGEN UND FORTSCHRITTE, № 31, 1957, с. 346-350); Victor H. Elbern, PFAUEN AM LEBENSBRUNNEN UND DIE SCHÖPFUNGSSYMBOLIK. Zwei frühchristlichen Reliefs im Museum zu Varna (ВТОРИ МЕЖДУНАРОДЕН КОНГРЕС ПО БЪЛГАРИСТИКА, ДОКЛАДИ, 16 ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО И АРХИТЕКТУРА, София, 1988, с. 178-186), където се посочват и съответните литературни източници. В християнската символика пауните, които си сменят всяка зима перушината, се използват и като символ за възкресението на човешката душа.

⁴³ Вж. Н. Leclercq, BREVIS (DICTIONNAIRE D'ARCHEOLOGIE CHRETIENNE ET DE LITURGIE, 2,1/1925, кол. 1137-1139).

⁴⁴ Вж. по-горе, бел. 33.

⁴⁵ Г. Цветковић-Томашевић, пос. съч., с. 29-38, ил. 42-55.

⁴⁶ Г. Цветковић-Томашевић, пос. съч., с. 39-46, ил. 58-66.

⁴⁷ За катехумениума при византийските църковни постройките вж. Vincenzo Ruggieri, BYZANTINE RELIGIOUS ARCHITECTURE (582-867): ITS HISTORY AND STRUCTURAL ELEMENTS (=ORIENTALIA CHRISTIANA ANALECTA 237, Roma, 1991), с. 248. На голяма част от изследователите функциите на това помещение не са известни и те го определят най-често като параклис, а понякога и като консигнаториум или салутаториум, като го свързват с баптистерия, макар че той се намира обикновено от другата – северната – страна на наоса, респ. на нартекса. Декоративната система при подовите мозайки в катехумениума се оформя очевидно едва от края на V и през първата половина на VI век. Дотогава функциите на това помещение се изпълняват от нартекса или съответни помещения в баптистериума. Едва с разкриването на голям брой подови мозайки от VI век на територията на Източен Илирик (включително голяма част от сегашната Централна и Северна Гърция) даде възможност да се определят истинските функции на някои пристройки към по-стари църкви, както и на помещения, свързани с църквите, чието предназначение не беше известно и се потвърждава от изображенията върху подовите мозайки, свързани тясно със символиката на кръщението.

⁴⁸ Димче Коцо, РАНОХРИСТИЯНСКИ БАЗИЛИКИ ВО ОБЛАСТА НА ОХРИДСКОТО ЕЗЕРО (НАРОДЕН МУЗЕЙ ВО ОХРИД, ЗБОРНИК НА ТРУДОВИ, Охрид 1961, с. 15-33; Вера Битракова Грозданова, СТАРОХРИСТИЯНСКИ СПОМЕНИЦИ ВО ОХРИДСКО, Охрид, 1975, с. 68-84. За тъй ранна датировка в началото на VI век, каквато предлага Коцо, или дори в края на V век, според Битракова Грозданова, нямаме никакви основания. Напротив, твърде добре запазените подови мозайки свидетелствуват по-скоро за изработването им непосредствено преди разрушаването на базиликата и прекъсването живота в стария Лихнид за три века, за чиято точна дата не разполагаме с данни – единствено в приписваната на Прокопий Кесарийски ТАЙНА ИСТОРИЯ (АНЕКДОТА, 18₄₂ – PROCOPII CAESARENSIS OPERA OMNIA, recogn. J. Haury, III, Lipsiae, ²1963, с. 119) се причислява и Лихнид/Охрид към разрушените от катастрофални земетресения

градове, произлезли още веднага след възцаряването на Юстиниан (528) като Божие наказание за греховете му и не се споменава в числото на възстановените градове; от историческите извори имаме сведения само за две опустошителни земетресения от първата половина на VI век в западната част на Балканския полуостров, но и двете са станали преди възцаряването на Юстиниан: в 518 година в Скупи и в 522 година в Дирахон/Драч и Коринт (Venance Grumel, LA CHRONOLOGIE = BIBLIOTHEQUE BYZANTINE, Traité d'études byzantines publié par Paul Lemerle, I, Paris 1958, с. 478). Датиране на мозайките от Студенчишча, както и изработените от същото ателие мозайки на поликонхалната църква *intra muros* в Охрид, в „самото начало или първото десетилетие на VI век“ предлага и Г. Цветковић-Томашевић, РАНОВИЗАНТИНСКИ ПОДНИ МОЗАИЦИ, с.682, макар и на същото място в своето изследване да посочва между най-близките техни паралели мозайките от Царичин град, които не може да са възникнали преди 535 година (основаването на архиепископията), както и другите произведения на същото ателие (Лин, Хераклея и Агиа Параскеви), за които обаче не разполагаме с данни за датирането им. Към датировка във втората четвърт на VI век ни води и съпоставянето на декоративната система на подовите мозайки с цялата многочислена група паметници от това време и от Тесалия, Тракия и Стари Епир.

⁴⁹ За Базилика Г при Неа Анхиалос вж.: Г. Σωτήριου, Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀρχιᾶλου (Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1931, с. 37-43); същ., Περὶ τῶν ἐν Ν. Ἀρχιᾶλου ἀνασκαφῶν (пак там, 1933, с. 46-57); П. Λαζαρίδης, Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀρχιᾶλου (пак там 1968, с. 31-41, фиг. 26-33; 1969, с. 16-25, фиг. 15-37; 1970, с. 37-49, табл. 50-66; 1971, с. 20-42; 1973, с. 27-33, табл. 14-30; 1974, с. 47-57, табл. 29-33; 1975, с. 49-60, табл. 36-42; 1977, с. 54-64, табл. 38-44; 1978, с. 34-49, табл. 30-38; 1980, с. 37-49, табл. 47-54; 1981, с. 82-91, табл. 80-83; 1982, с. 95-104, табл. 70-72); Ἀ. Ὀρλάνδος, Φθιωτίδης Θήβαи. Νέα Ἀρχιᾶλος (Το ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1969, с. 11-19; 1970, с. 22-33, фиг. 25-26; 1988, с. 51-62, фиг. 46-51). Базиликата се датира от изследователите във втората половина на V век, но мозайките са изпълнени при преустройство на сградата във втората трета на VI век, когато се изгражда и пристройката – Лазаридис (Πρακτικὰ, 1969, с. 21) дава като *terminus post quem* за туй преустройство и за мозайчната му украса „победата на православието след въстанието Ника в 532 година“, спомената в намиращия се в южния кораб мозайчен надпис на Учителя Петър (ΤΗΣ ΣΟΦΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΚΛΥΤΟΣ ΦΑΝΕΙΣ ΠΕΤΡΟΣ), неизвестен от други исторически източници Тивийски епископ: † ΝΙΚΑ Η ΤΥΧΗ ΠΡΑΣΙΝΩΝ ΤΟΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ. За надписа вж. също Лазаридис (Πρακτικὰ 1970, с. 46, фиг. 61α) и D. I. Pallas (RIVISTA DI STUDI BIZANTINI E NEOELLENICI I, с. 43, № 27). Тази дата може да се приеме обаче само условно за преустройството на църквата. Съществени са по-скоро мерките, които Юстиниан взима през 535 г. за укрепване на православието. За събитията около въстанието Ника вж. Георги Острогорски, ИСТОРИЯ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ДЪРЖАВА, София, 1998, с. 123-125 (с библ.); Федор И. Успенский, ИСТОРИЯ ВИЗАНТИЙСКОЙ ИМПЕРИИ VI-IX в., Москва 1996, с. 315-323; А. А. Чекалова, КОНСТАНТИНОПОЛЬ В VI ВЕКЕ. ВОССТАНИЕ НИКА, С.-Петербургъ: Алетея, 1997 (с библ.).

⁵⁰ За Базилика А в Никопол вж.: Ἀλέξανδρος Φιλαδελφεύς, Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως (Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1916, с. 33-45, фиг. 6-29); Γ. Σωτηρίου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος (Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, с. 206-207, фиг. 37); Ernst Kitzirtger, STUDIES ON LATE ANTIQUE AND EARLY BYZANTINE FLOOR MOSAICS, I MOSAICS AT NICOPOLIS (DUMBARTON OAKS PAPERS VI/1951, с. 83-122); D. Pallas, „EPIRUS“ (REALLEXIKON ZUR BYZANTINISCHEN KUNST II/1971, кол. 214-227). За мозайките вж. също: Sodini, MOSAÏQUES PALEOCHRETIENNES DE GRECE, № 43, с. 724-726; Spiro, CRITICAL CORPUS, № 152, с. 436-441, фиг. 466-472. Базиликата и нейната подова мозайка се датират от Кицинджер (с. 91 сл.) във втората четвърт на VI в. но датировката на Палас (кол. 227) в третата четвърт на VI в. е по-добре обоснована, тъй като той взема предвид и обстоятелството, че допълнителните помещения не са по-късни пристройки, а влизат в първоначалната концепция на плана.

⁵¹ Αἰκατερίνη Σμπυράκη-Καλάντζη, Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στὴν Ὑπάτη (Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον XXXIV/1979 I, Ἀθῆναι, 1986, с. 100-109, табл. 31-45).

⁵² Sodini, MOSAÏQUES PALEOCHRETIENNES, № 43, с. 724-726; Spiro, CRITICAL CORPUS, № 152, с. 436-441, фиг. 466-472; Ἀ. Φιλαδελφεύς, пос. съч. (вж. бел. 47), с. 33-45, фиг. 6-29); E. Kitzinger, пос. съч. (вж. бел. 47), с. 83-122, фиг. 18-22).

⁵³ Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά, μεσαιωνικά και νεότερά μνημεῖα Κεντρικῆς και Δυτικῆς Μακεδονίας. Ἀχειροποίητος (Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 29/1973-1974, Β,3, с. 751-754, фиг. 9-10, табл. 547; 30/1975, Β,2, с. 263, табл. 172).

⁵⁴ Изкуството в Тракия през епохата на римското владичество (вж. бел. 12).

⁵⁵ Вж. бел. 19.

⁵⁶ Пос. съч. (вж. бел. 29), с. 11.

⁵⁷ Пос. съч., с. 49.

⁵⁸ Пос. съч., с. 51, обр. 37.

⁵⁹ Вж. бел. 12.

⁶⁰ PROBLEME DER KIRCHENORGANISATION UND DER CHRISTLICHEN KUNST IM WESTLICHEN BALKANRAUM WÄHREND DES FRÜHMITTELALTERS [ПРОБЛЕМИ НА ЦЪРКОВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ И НА ХРИСТИЯНСКОТО ИЗКУСТВО В ЗАПАДНАТА ЧАСТ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ], доклад пред Колоквиума на Комисията по Византология при Академията на науките на ГДР на тема „Das VII ökumenische Konzil von Nikaia (787) und seine Bedeutung für die Entwicklung der byzantinischen Kunst und Kultur“ в Държавните музеи на Източен Берлин, четен на 16 март 1987 година – български превод в сборника България-Византия-Русия I, Берлин, 2002, с. 1-20; ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS [ТРАДИЦИЯ И НОВАТОРСТВО В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО ИЗКУСТВО] (ARTE MEDIEVALE II. Serie, II/2, Roma, 1988, с. 65-99); I RAPPORTI CULTURALI FRA ROMA E BULGARIA DURANTE IL MEDIOEVO E LA TRADIZIONE CLASSICA NELL'ARTE BULGARA [КУЛТУРНИТЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РИМ И БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ И АНТИЧНАТА ТРАДИЦИЯ В БЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО] (ROMA, CENTRE IDEALE DELLA CULTURA DELL'ANTICO NEI SECOLI XV E

XVI. Da Martino V al Sacco di Roma 1417-1527, Convegno internazionale di studi su Umanesimo e Rinascimento dedicato alla memoria di Charles R. Morey, Roma, 25-30 novembre 1985, Roma, 1989, с. 59-68).

⁶¹ По време на приключилите през 1998 година консервационни работи по архитектурата на сградата беше свалена мазилката на вътрешните ѝ зидове, с което се възстанови първоначалният облик на интериора. Именно декоративната зидария с редуващи се пояси от тухли и хоросан с почти еднаква дебелина ни дава най-точни указания за времето, когато сградата е построена – преди средата на IX век такава зидария не срещаме никъде в българските земи, а от X до средата на XI век същият декоративен ефект вече се осъществява посредством техниката на зидария със скрити междинни тухлени редове, откън запълнени с хоросан (рус. *утепленная кладка*, англ. *the concealed course technique*).

⁶² A. Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, Berlin/München 1978, с. 15 сл., 30, 313 (с библи.). За старото име на църквата вж: V. Velkov, MESAMBRIA – MESEMBRIA – NESSEBRE. Situation, recherches, notes historiques (NESSEBRE I, Sofia 1969, с. 24). За патронажа на света София без посочване на българските църкви вж.: Fairy von Lilienfeld, DAS PATROCINIUM DER „HEILIGEN SOPHIA“ IN EUROPA UND BESONDERS IN RUSSLAND (TAUSEND JAHRE TAUFTE RUSSLANDS. RUSSLAND IN EUROPA. Beiträge zum Interdisziplinären und Ökumänischen Symposium in Halle/Saale 13.-16. April 1988, hrsg. von Hermann Goltz, Leipzig 1993, с. 469-476). За символиката на св. София и нейната роля в православната църква вж. също: Georges Florovsky, CHRIST, THE WISDOM OF GOD, IN BYZANTINE THEOLOGY (RESUMES DES RAPPORTS ET COMMUNICATIONS DU VI CONGRES INTERNATIONAL D'ÉTUDES BYZANTINES, Alger 1939, Paris, 1940, с. 255-260); Donald M. Fiene, WHAT IS THE APPEARANCE OF THE DIVINE SOPHIA? (SLAVIC REVIEW 48/1889, № 3, с. 449-476). За иконографията на Божествената мъдрост във византийското изкуство вж.: Jean Meyendorff, L'ICONOGRAPHIE DE LA SAGESSE DIVINE DANS LE TRADITION BYZANTINE (CAHIERS ARCHEOLOGIQUES 10/1959, с. 259-277); André Grabar, ICONOGRAPHIE DE LA SAGESSE DIVINE ET DE LA VIERGE (пак там XII/1961, с. 209-216).

⁶³ A. Tschilingirov, пос. съч., с. 326 и сл. (с библиография на по-старата литература). Датировката на „Света София“ в Охрид е оспорвана; построяването ѝ от архиепископ Лъв (към 1037-1056) е твърде съмнително и се възприема от някои изследователи единствено въз основа на списъка на архиепископите в ръкописа на Парижката Национална библиотека Paris, gr. 880, 407v-408, посочващ го като строител на църквата. В действителност при него се извършват само известни промени в архитектурата на сградата, както и ново изписване на нейния наос, заедно с второто изписване на главната апсида, докато останалата живопис в светилището (първи слой на живописиста в апсидата с изображение на Богородица, както и изображенията на църковните отци и на Възнесение Господне на свода), в дяконикона и в протезиса не може да е по-късна от 996 година.

⁶⁴ Νικολάος Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου Μικρὰς Πρέσπας (Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1967, Ἀθῆναι 1969, с. 55-69), същ., Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου,

δευτέρα (1966) και τρίτη (1967) περίοδος ἐργασιῶν (Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 4/1969-1970, Θεσσαλονίκη 1970, с. 63-192); същ., Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου, τέταρτη περίοδος ἐργασιῶν (1969) (Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 5/1971-1972, Θεσσαλονίκη 1972, с. 149-407). Срв. също: А. Grabar, DEUX TÉMOIGNAGES ARCHÉOLOGIQUE SUR L'AUTOCÉPHALIE D'UNE ÉGLISE. PRESPA ET OCHRID (ЗБОРНИК РАДОВА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА, VIII,2/1964, MELANGES GEORGES OSTROGORSKY II, Београд 1964), с. 163-65 и Јадран Ферлуга, ВРЕМЕ ПОДИЗАЊА ЦРКВЕ Св. АХИЛЕЈА НА ПРЕСПИ (ЗБОРНИК ЗА ЛИКОВНЕ УМЕТНОСТИ 2/1966, Нови Сад, 1966) с. 3-8.

⁶⁵ За „Богородица Левишка“ вж.: Драга Панић, БОГОРОДИЦА ЉЕВИШКА, Београд, 1960, с преглед на по-старата литература; Слободан Ненадовић, БОГОРОДИЦА ЉЕВИШКА, Београд 1963; по въпроса за датирането на първоначалната сграда вж. също В. Мавродинова, КУЛТУРАТА И ИЗКУСТВОТО ПРЕЗ ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА (ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО I, София, 1974), с. 75.

⁶⁶ За базиликата в Бутринт вж.: Alexander Meksi, BAZILIKA E MADHE DHE BAPTISTEN I BUTRINTIT (MONUMENTET 25/1983, с. 47-69 – с библи.); R. Sörries, FRÜHCHRISTLICHE DENKMÄLER IN ALBANIEN, с. 13 сл.); Guntram Koch, FRÜHCHRISTLICHE UND BYZANTINISCHE ZEIT (ALBANIEN. SCHÄTZE AUS DEM LAND DER SKIPETAREN, Mainz 1988, с. 124-129, фиг. 77, 78, 80); същ., ALBANIEN. KUNST UND KULTUR IM LAND DER SKIPETAREN, Köln 1989, с. 276-277, фиг. 36. Бележките ми за нея са въз основа на моите лични наблюдения.

⁶⁷ За изследванията върху базиликата от Балша има само предварителни съобщения: Skënder Anamali, REZULTATET E GËRMIMEVE ARKEOLOGJIKE TE VITIT 1975 NE BALLSH (Iliria VI/1976, с. 359-361); същ., BAZILIKA E BALLSHIT (ILIRIA VII-VIII/1977-1978, с. 301-306); същ., RRETH SKULPTURËS DEKORATIVE ARKITEKTONIKE TE BAZILIKËS SE BALLSHIT (ILIRIA XI/1981, № 2 с. 237-242); същ., KATËR MBISHKRIME NDËRTIMI NGA BYLISI (MONUMENTET 33/1987, с. 63-69. Бележките ми за нея са въз основа на моите лични наблюдения.

⁶⁸ За Голямата базилика в Плиска вж. преди всичко: Карелъ Шкорпилъ, АБОБА-ПЛИСКА (ИЗВЪСТΙΑ РУССКАГО АРХЕОЛОГИЧЕСКАГО ИНСТИТУТА В КОНСТАНТИНОПЛЕ X, 1905, с. 104-148, Табл. XXXIV-XL); А. Рашеновъ, ЦЪРКВАТА В АБОБА-ПЛИСКА (СПИСАНИЕ НА БИАД XXIV/1924, с. 190-194); Vera Ivanova, LA GRANDE BASILIQUE DE PLISKA (ИЗВЪСТΙΑ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТЪ XII/1938, с. 365-375); Н. Мавродиновъ, БАЗИЛИКАТА В ПЛИСКА И БЪЛГАРСКИЯТЪ ДВОРЦОВЪ ЦЕРЕМОНИАЛЪ (пак там, XIII, 1939, с. 246-252); Кр. Миятев, Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска (пак там, 14/1940-1942, с. 75-85); W. Sas-Zaloziecky, DIE BYZANTINISCHE BAUKUNST IN DEN BALKANLÄNDERN, с. 7-11; Н. Мавродинов, СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО, с. 92; Stančo Stančev, PLISKA – THEORIES ET FAIT (BYZANTYNOBULGARICA I, 1960, с. 349-365); Кр. Миятев, АРХИТЕКТУРАТА НА БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ, с. 78-80; същ., АРХИТЕКТУРАТА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ, с. 80-83; същ., L'ARCHITECTURE DE LA BASSE ANTIQUITÉ ET DU MOYEN ÂGE DANS LES RÉGIONS CENTRALES DES BALKANS (ACTES DU XIIe CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉTUDES BYZANTINES, Ochride 1961, I, Beograd, 1963, с. 387-407); Н. Чанева-Дечевска,

БАЗИЛИКАЛНИЯТ ТИП ЦЪРКВИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IX-XIV ВЕК (ИЗВЕСТИЯ НА СТИГА, XX1/1968, с.203-265); St. Michailov, LA GRANDE BASILIQUE DE PLISKA ET LA TRADITION PALEOBYZANTINE DE BATIR DANS LA PENINSULE BALKANIQUE (ACTES DU I CONGRES INTERNATIONAL DES ÉTUDES BALKANIQUES ET SUD-EST EUROPEENNES, II, 1969, с. 587-598; същ., NOUVELLES FOUILLES A LA GRANDE BASILIQUE DE PLISKA (ACTES DU XIVe CONGRES INTERNATIONAL DES ÉTUDES BYZANTINES, BUCAREST 1971, III, Bucarest, 1976, с. 367-371); Г. Кожухаров, КЪМ ПРОБЛЕМИТЕ НА ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА В ПЛИСКА (БАН – СТИГА, АРХИТЕКТУРАТА НА ПЪРВАТА И ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА, София, 1975, с. 195-199; Дафина Василева, ОСНОВИТЕ НА МОНУМЕНТАЛНИТЕ ПАМЕТНИЦИ ОТ ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА (пак там, с. 290-292); В. Мавродинова, КУЛТУРАТА И ИЗКУСТВОТО ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА, с. 67 сл.; Ст. Ваклинов, ФОРМИРАНЕ НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА, София, 1977, с. 169-171); A. Tschitingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, с. 29, 315 сл.; Н. Чанева-Дечевска, ЦЪРКОВНАТА АРХИТЕКТУРА НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА, София, с. 19-25; Assen Tschihngirov, ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS). Изграждането на Голямата базилика извън границите на вътрешния укрепен град на Плиска българските изследователи считат като доказателство, че тя е била в центъра на някакъв манастирски комплекс, за каквото липсват каквито и да било писмени свидетелства или други указания. В действителност в случая се касае очевидно за духовния център на българската държава, седалището на архиепископа, което се разполага подобно на повечето църковни центрове в средновековна Европа отделно от дворцовите комплекси, но и от градовете, и обикновено вън от тях. Това обстоятелство определя ясно предназначението на тази сграда, чиито функции не са били на молитвен дом нито на градското население, нито на царския двор – в този смисъл и страничните помещения в нейната източна част не могат да имат нищо общо с дворцовия церемониал, както предполага Мавродинов и за което му липсват доказателства при седалището на патриарха в Цариград, тамошната „Света София“. Твърде оспорваният от редица сръбски и гръцки автори въпрос за датировката на Голямата базилика в Плиска можеше да бъде решен само с провеждането на нови разкопки под нейните основи, което се извърши обаче едва в 1972 година – макар и за техните резултати в българската и чуждата научна литература да не се съобщава нищо, освен няколко думи в една статия на н.с. Дафина Василева (вж. по-горе). А тъкмо твърде специфичният характер на тези основи дава най-ценните указания както за времето, когато те са градени, така и за техните строители – че същия начин на градеж са използвали и българските майстори при строежа на т. нар. „Десятинна църква“ в Киев, строена по план, твърде сходен на плана на катедралата в Преслав (т. нар. „Църква при чупката“), отбелязвам в моята студия ПОКРЪСТВАНЕТО НА РУСИЯ И БЪЛГАРИЯ в сборника БЪЛГАРИЯ-ВИЗАНТИЯ-РУСИЯ (вж. по-горе, бел. 60), с. 141, табл. XXII. Също така в литературата не се засяга сериозно въпросът за липсата на пастофории в първоначалния строеж на Голямата базилика и за това, че те са добавени едва при една по-късна фаза на строежа, която досега никой не се осмелява да уточни – Н. Чанева-Дечевска в последния си труд засягащ и Голямата базилика, ЦЪРКОВНАТА АРХИТЕКТУРА НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА, с. 215, бел. 38,

отбелязва, че ще изкаже своето становище след публикацията на археолозите – каквато обаче и досега няма. Че при построяването на пастофории не се касае за някакво „обогатяване“ на първоначалната строителна концепция, както не само тя счита (пак там, с. 24), но за което и останалите български изследователи са убедени, е ясно за всеки запознат с проблематиката относно изпълнението на богослужението в българските земи, макар и богословите по едни или по други причини да избягват да говорят за нея. Твърде невероятно би било строителите на най-голямата църковна постройка в Европа през IX век случайно да са пропуснали да включат в плана на тази сграда тъй важните за изпълнението на византийското богослужение помещения от двете страни на апсидата. И ако с тяхното пристрояване първоначалната строителна концепция на Голямата базилика в Плиска (но и на „Света София“ в Охрид!) е била допълнително „обогатена“, защо тогава това не е направено нито в софийската, нито в несебърската „Света София“, нито пък в Бутринт, а и в другите сходни църкви, между тях и църквите в Царичин град, които „само“ са били разрушени? Но тогава възниква и въпросът „кой, кога и защо ги е разрушил“.

⁶⁹ За Базиликата в Гебе Клисе при Преслав: Кр. Миятев, АРХИТЕКТУРАТА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ, с. 86-88, фиг. 84 (с библ.); Дворцовата църква в Плиска: Стамен Михайлов, ДВОРЦОВАТА ЦЪРКВА В ПЛИСКА (ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ XX/1955, с. 229-256); базиликата при Сакалова могила край Преслав: Тотю Тотев, БАЗИЛИКА ПРИ САКАЛОВА МОГИЛА КРАЙ ПРЕСЛАВ (ПРЕСЛАВ 2, Сборник, София, 1976, с. 38-57).

⁷⁰ Борис Чипан, СВЕТА СОФИЯ. КАТЕДРАЛЕН ХРАМ НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ. Хронология на архитектурата, Скопје, 1996, с. 30, дори цитира не друго, а Нушич [Бранислав Нушић, КРАЈ ОБАЛА ОХРИДСКОГ ЈЕСЕРА. Путо-пис, Приштина 1893, с. 68], който бил слушал [?!] през XIX век от охридското население такава легенда: „Охриганите, кои много веруваат дека е Охрид родното место на Јустинијан, раскажуваат дека овој храм (Св. Софија) го изградил самиот Јустинијан. Тие прикажуваат дека тој изградил три храма според истиот план и со истото име: едниот во Цариград, вториот во Средец и третиот овој во Охрид.“ Но по-добре известниј на българската театрална публика със своите комедии, отколкуто като един от родоначалниците на сръбския национализъм и с българофобията си писател съвсем не е единствен в популяризирането на подобни абсурдни твърдения и ние можем да ги срещнем дори при някои от „най-сериозните“ научни изследователи, които ги повтарят, без ни най-малко да се замислят за достоверността им и за възникващите във връзка с тях непреодолими противоречия в хронологията на паметниците – вж. напр. F. von Lilienfeld, пос. съч. (вж. бел. 31); Ludolf Müller, ZUM PROBLEM DES HIERARCHISCHEN STATUS UND DER JURISDIKTIONELLEN ABHÄNGIGKEIT DER RUSSISCHEN KIRCHE VOR 1039, Köln-Braunsfeld 1959, с. 76, дори вижда в патронажа на киевската „Света София“ едно от главните доказателства за византийския произход на нейните строители.

⁷¹ Преглед на историческите извори за Константинополската „Света София“ вж. при: Raymond Janin, LA GEOGRAPHIE ECCLESIASTIQUE DE L'EMPIRE BYZANCE, I LE SIEGE DE CONSTANTINOPLE ET LE PATRIARCAT OECUMENIQUE, III LES EGLISES ET LES MONASTERES, Paris, ²1969, с. 455 и сл.; Wolfgang Müller-Wiener, BILDLEXI-

KON ZUR TOPOGRAPHIE ISTANBULS, Tübingen 1977, с. 84-96. Вж. също: A. M. Schneider, DIE VORJUSTINIANISCHE SOPHIENKIRCHE (BYZANTINISCHE ZEITSCHRIFT, XXXVI/1936), с. 77-85; S. Larsen, DIE ZWEITE SOPHIENKIRCHE IN KONSTANTINOPEL (ATLANTIS, IX/1937), с. 189-192; G. Millet, SAINTE SOPHIE AVANT JUSTINIEN (ORIENTALIA CHRISTIAN PERIODICA XIII/1947, с. 597-612). Строежът на първата предшественица на Юстиниановата сграда влиза по всяка вероятност още в замислите на Константин Велики (324-337) като една от трите църкви, изразяващи в духа на гностицизма и езотеричното християнство идеята за Божественото триединство: мъдрост, сила и мир (Ἁγία Σοφία, Ἁγία Δυνάμις и Ἁγία Εἰρήνη), но е осъществен от неговия син и приемник Константин II (337-361), симпатизиращ на идеите на арианството, във вид на много голяма по размери базилика, известна под името Μεγάλη Ἐκκλησία; засегната тежко от земетресение в 361 и от пожар в 381 година, тя става през последните десетилетия на IV век център на разногласията между арианите и „православните“ и е главен прицел за яростта на „православните“ зилоти; през 404 година за кратко време е завзета от воинстващите монаси, застъпници на „правата“ вяра, и заедно със съседния ѝ патриаршески дворец става жертва на унищожителния пожар, предизвикан от монасите. Следващата едноименна постройка на това място е също така голяма по размери петкорабна базилика с атриум, изградена от Теодосий II (408-450) и разрушена по време на въстанието Ника в 532 година от привържениците на „православието“. Строежът на Юстиниановата църква, при който се използват части от Теодосиевата базилика, също няма нищо общо с „православната“ традиция, макар и тази църква по-късно да става символ на православията. А и нейните архитекти, Антемий от Тралес и Изидор от Милет, са в действителност като последни представители на античната наука по-скоро завършителни на една епоха, за чийто край обикновено се приема закриването на Атинската школа от Юстиниан в 529 година, с което също гностиката и езотеричното християнство, както и арианството, се поставят извън закона и продължават съществуването си вече в нелегалност и под различни форми, подведени от официалната църковна власт под общия знаменател на ереси.

⁷² Впоследствие и православната църква, колкото и да е чужда на идеите на гностицизма, си присвоява символиката на гностиците по отношение на Божествената Мъдрост, като дори претендира тази символика да е неотменна част от нейната идейна същност. В този смисъл са насочени и опитите на някои съвременни православни богослови да изведат и принципа на познанието от катехизиса на православната църква. По този въпрос вж. преди всичко: Sergej N. Bulgakov, THE WISDOM OF GOD. A Brief Summary of Sophiology, New York 1937; Samuel Cioran, VLADIMIR SOLOV'EV AND THE KNIGHTHOOD OF THE DIVINE SOPHIA, Waterloo/Ontario 1977, с. 48 и сл.; Barbara Newman, SERGIUS BULGAKOV AND THE THEOLOGY OF THE DIVINE WISDOM (ST. VLADIMIR'S THEOLOGICAL QUARTERLY 22/1978, № 1, с. 39-73); Richard A. Horsely, SPIRITUAL MARRIAGE WHIT SOPHIA (VIGILIAE CHRISTIANNAE 33/1979, № 1, с. 30-54) Anselm Walker, SOPHIOLOGY (DIAKONIA 16/1981, № 1, с. 40-54); James E. Goehring, A CLASSICAL INFLUENCE ON THE Gnostic SOPHIA MITH (VIGILIAE CHRISTIANNAE 35/1981, № 1, с. 16-23); Winston Crum, SERGIUS N. BULGAKOV: FROM MARX TO SOPHIOLOGY (ST. VLADIMIR'S THEOLOGICAL QUARTERLY 27/1983, № 1, с. 3-25).

⁷³ За предшественицата на солунската „Света София“ няма данни от историческите извори – вж. Raymond Janin, LES ÉGLISES ET LES MONASTERES DES GRANDES CENTRES BYZANTINS (BITHYNIE, HELLESPOINT, LATROS, GALESIOS, TREBIZONDE, ATHENES, THESSALONIQUE) (=LA GEOGRAPHIE ECCLESIASTIQUE DE L'EMPIRE BYZANTINE, 2, Paris 1975), с. 407, с литература по въпроса. Пръв М. Калига (M. Kaligas, DIE HAGIA SOPHIA VON SALONIKI, Würzburg, 1935) съобщава въз основа на няколко сондажа, направени от него в началото на 1930-те години върху терена на сегашната сграда, за наличието на една нейна предшественица; в края на 1970-те и началото на 1980-те години на XX век гръцките археолози извършиха разкопки в голям мащаб по цялото пространство, заемоно в миналото от тази църква, без да публикуват техните резултати. По моите наблюдения, които можах да направя по време на разкопките през 1979, 1980 и 1981 година, при тази църковна постройка се касае за една огромна петко-рабна базилика с план и размери твърде близки до тези при т. нар. „Стар Св. Петър“ в Рим, т. е. първоначалната постройка на катедралата във Ватикана. Материалите от разкопките, посредством които тази постройка би могла да бъде по-точно датирана, бяха укрити и останките от основите – отново зарити.

⁷⁴ От втората половина на VI век представители на Сардикийската митрополия не участват на никой от църковните събори и тя запазва своята самостоятелност и независимост както от Константинопол, така и от Рим. За разпадане на нейната църковна организация, както това допускат някои историци, не може да става и дума, защото градът устоява на всички вражески нападения през VII и VIII век и до присъединяването му към българската държава от Крум през 809 година той е непрекъснато под византийска власт. По този въпрос срв. моята статия ПРОБЛЕМИ НА ЦЪРКОВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ И НА ХРИСТИЯНСКОТО ИЗКУСТВО В ЗАПАДНАТА ЧАСТ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ (вж. бел. 60. Вж. също А. Чилингиров, ГЕТИ И ГОТИ, София, 2005, с. 70-76. Но и за състоянието на църковната организация в Сардикийската митрополия след присъединяването на града към Българската държава през IX и X век знаем твърде малко. Когато Филев в монографията си (с. 27) споменава вече несъществуващия направен от тухли надпис под свода на южния трансепт [ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (за многая лета на патриарха), той не може да си обясни какво означава тази прослава на тъй далечния от Сердика цариградски патриарх и то на гръцки език. А. Протич (пос. съч., с. 14) вижда в надписа „едно от най-важните съобщения за датирането на Св. София“, без обаче да каже нищо повече по този въпрос, нито пък да направи каквото и опит за идентифициране на споменатия патриарх. При разчистването на старата мазилка през 1960-те години в северния трансепт пък бе открит надпис (графити) с името ΔΑΜΝΑΝΟΣ, който Ст. Бояджиев (СОФИЙСКАТА ЦЪРКВА „СВЕТА СОФИЯ“, с. 30) свързва с името на българския патриарх Дамян, пренесъл след завладяването на Преслав през 971 година седалището на Българската патриаршия от Дръстър/ Силистра в Сердика и комуто той приписва поправката на постройката. Аз считам, че гръцкият език и в двата надписа не дава указание за етнически състав на клира и на църковната община в Сардикийската митрополия, а различията в техните възгледи с тези на Цариградската „православна“ патриаршия, стигнали до остър конфликт в X век, не са на етнополитическа, а на религиозна основа. Това обстоятелство обяснява и

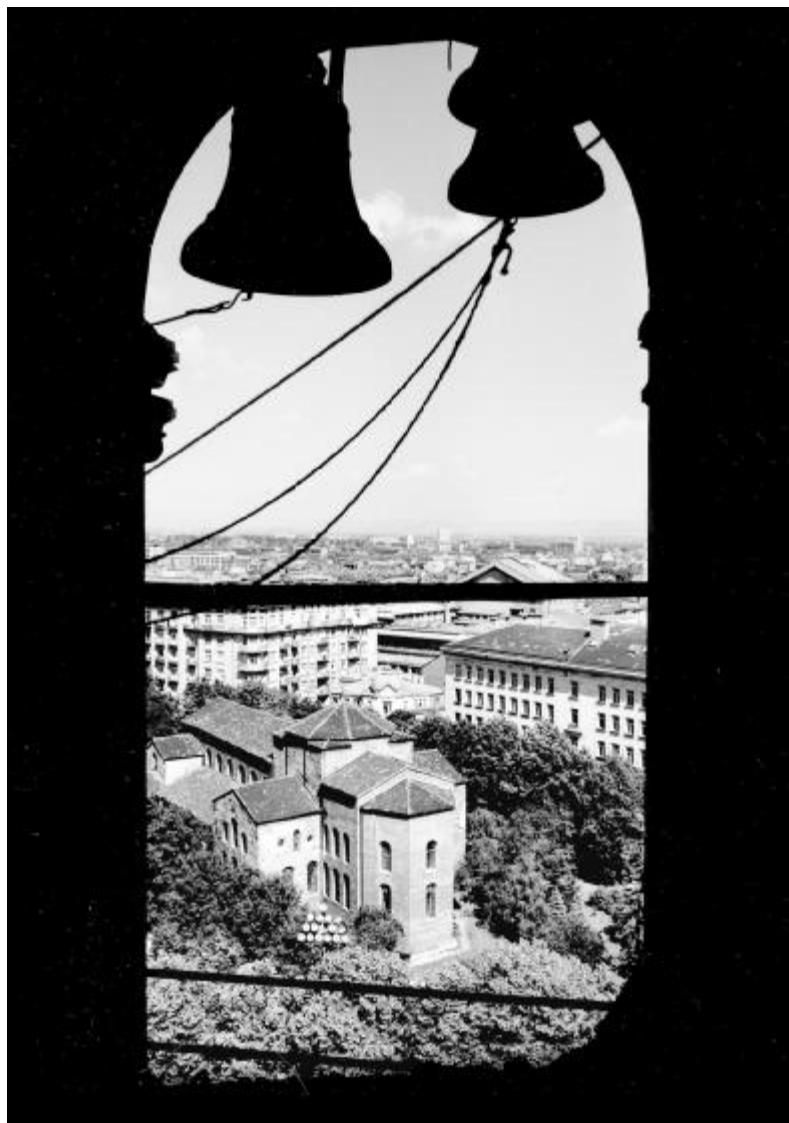
гръцките надписи при стенописите в ротондата „Свети Георги“, които някои автори датират именно по тази причина след повторното завладяване на Сердика от Византия през 1018 година, когато куполът на ротондата бива съборен, за да бъде отново възстановен едва след присъединяването на града към Второто българско царство.

⁷⁵ William Gerber, *ALTCHRISTLICHE KULTBAUTEN ISTRIENS UND DALMATIENS*, Dresden 1912, с. 76-79; Anton Gnirs, *DIE RUINEN VON DUECASTELLI BEI CANFANARO, ISTRIEN (MITTEILUNGEN DER K.K. ZENTRAALKOMMISSION FÜR DENKMALPFLEGE, Bd. XIII, Nr. 4, III. Folge, Wien, April 1914, с. 86-89).*

⁷⁶ Към тази група малки базилики се отнасят голям брой църкви в Плиска и Костур, но също така и отделни постройките пръснати по цялата територия на Първото българско царство, като „Свети Стефан“ в Несебър, „Свети Апостоли“ при Преспанското езеро и „Свети Леонтий“ във Водоча в нейната първоначална концепция. За малките базилики в Плиска вж.: Н. Мавродинов, *РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ В ПЛИСКА. РАЗКОПКИ НА БАЗИЛИКА № 17 В ПЛИСКА (РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ, 3/1949, с. 159-162); Ст. Михайлов, РАЗКОПКИ В ПЛИСКА ПРЕЗ 1945 ДО 1947 ГОДИНА (ПАК ТАМ, с. 171-222); същ., АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ОТ ПЛИСКА 1948-1951 (ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ XX/1955, с. 22-27); същ., РАЗКОПКИ В ПЛИСКА ПРЕЗ 1959-1961 ГОДИНА (ПАК ТАМ, XXVI/1963, с. 22-27); В. Мавродинова, КУЛТУРАТА И ИЗКУСТВОТО ПРЕЗ ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА, с. 69-72; Н. Чанева-Дечевска, ЦЪРКОВНАТА АРХИТЕКТУРА НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА, с. 41-48.*

⁷⁷ Между малкото запазени постройките от този тип особено характерни са „Свети Йоан Кръстител“ в Несебър, „Свети Йоан Богослов“ в Земен и „Свети Димитър“ в Паталеница (в тяхната първоначална концепция), но и съхранилите напълно своя първоначален вид епископска църква „Света Богородица“ в Дринопол (днес Пешкопи, Албания) и „Свети Герман“ до Преспанското езеро, днес в Гърция. От този тип са също така голям брой църковни постройките в Плиска и Преслав, запазени само в тяхната субструкция, чийто строеж по никакъв начин не излиза извън рамките на годините 865 (обявяването на християнството за държавна религия) до 971 (разрушаването на Преслав по време на войната между България и Византия).

⁷⁸ Пос. съч. [вж. бел. 8], с. 4 и сл.

Църквата „Света София“ в София
Изглед от югоизток (снимка 1972 година)

II

Църквата „Света София“ в София
Изглед от югозапад (снимка 1972 година)

Църквата „Света София“ в София
Изглед от югоизток (снимка 1962 година)

IV

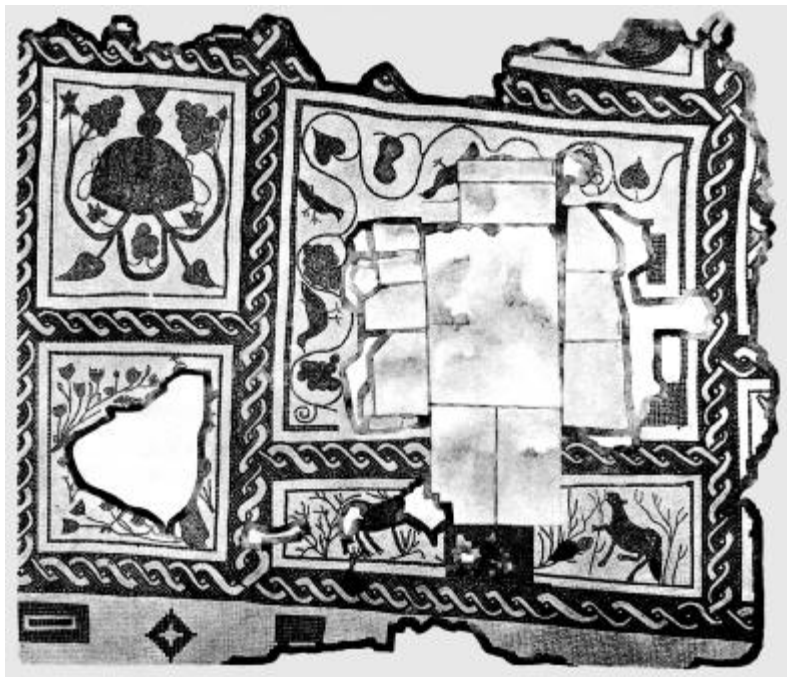

▲ Общ изглед

◀ Детайл от централната част

Църквата „Света София“ в София
Източната част от долната мозайка
Народен археологически музей, София
(снимки 1975 година)

VI

Източна част (без апсидата) ▲

Акварелно копие

(По С. Покровски)

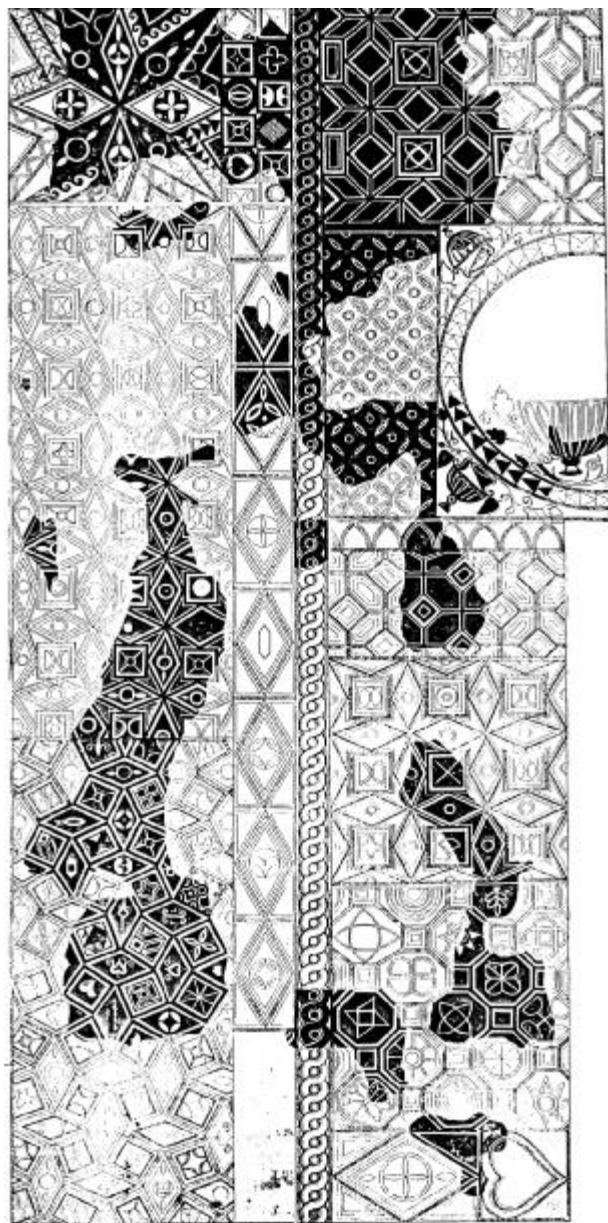
Западна част
Акварелно копие

(по Б. Филев) ►

Църквата „Света София“ в София
Част от долната мозайка

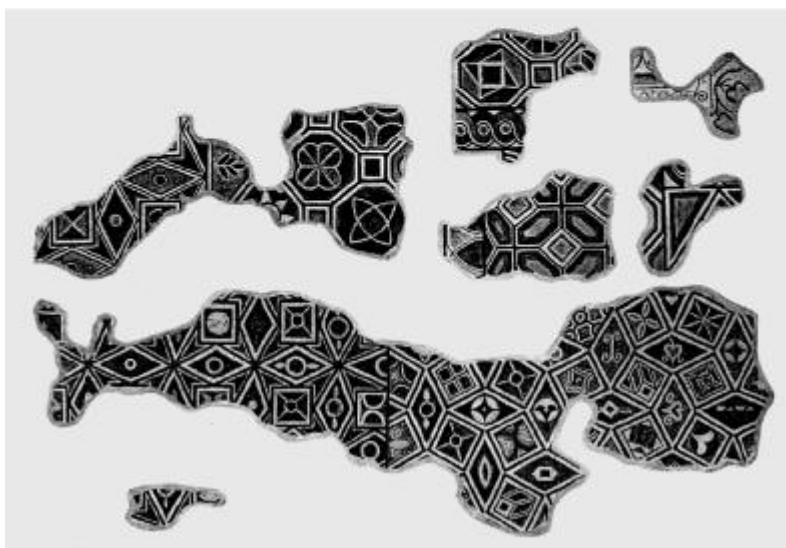
VIII

Неа Анхиалос
Епископската базилика
Фрагмент от поговата мозайка

(по Лазаридис)

▲ Фрагменти
Акварелно копие
(по Б. Филов)

- ◀ Общ изглед на централната част
Акварелно копие
(по Б. Филов)

„Света София“ в София

Погова мозайка от последната предшественица на сегашната църква

X

Архиепископската базилика
Фрагмент от поговата мозайка в наоса

Кръстовидната църква
Фрагмент от поговата мозайка в наоса

Царичин град (Първа Юстиниана?), Сърбия
Фрагменти от погови мозайки
(по Гююм и Карди)

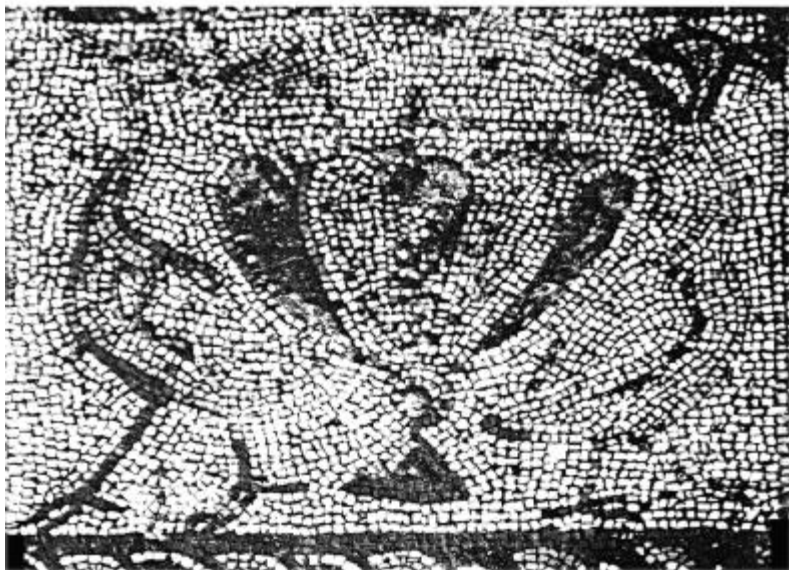
Кръстовидната църква, Фрагмент от подовата мозайка в наоса

Царичин град (Първа Юстиниана?), Сърбия
Фрагменти от подови мозайки
(по Гюйом и Карди)

XII

Кланси,Триконхос ▲

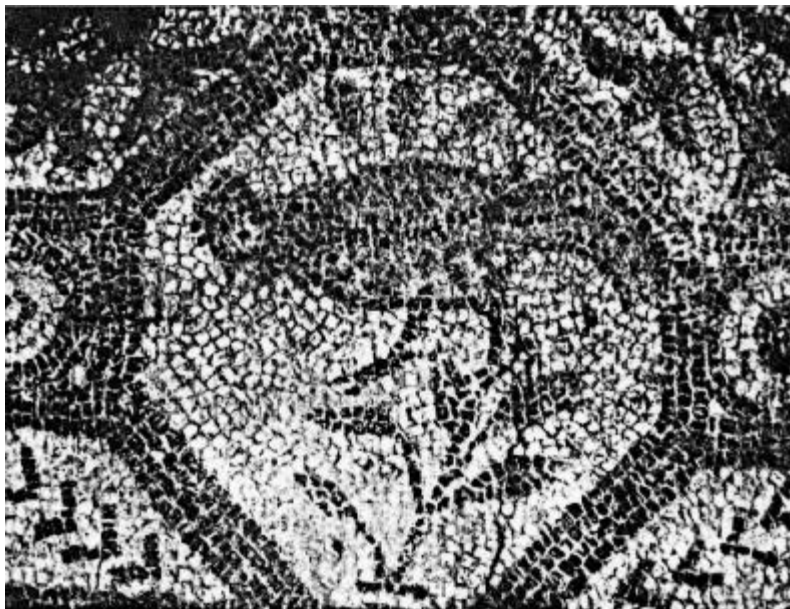

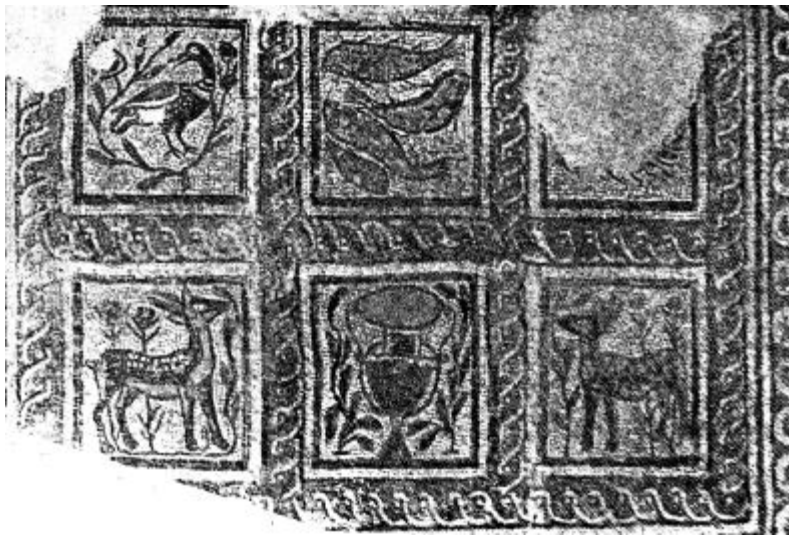

▲ Ермиони, Базилика А, нартекс

◀ Ермиони, Базилика А, нартекс

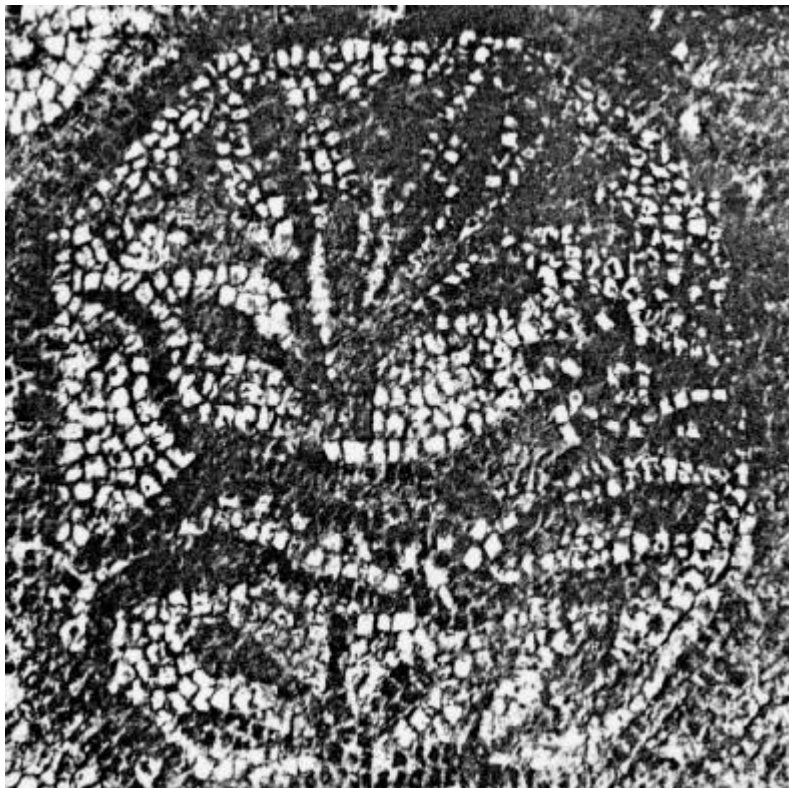
XIV

◀ Неа Анхиалос, Базилика Г ▶
Погови мозайки

XVI

Неа Анхиалос, Базилика Г ▲

Амфиполис, Базилика А ►

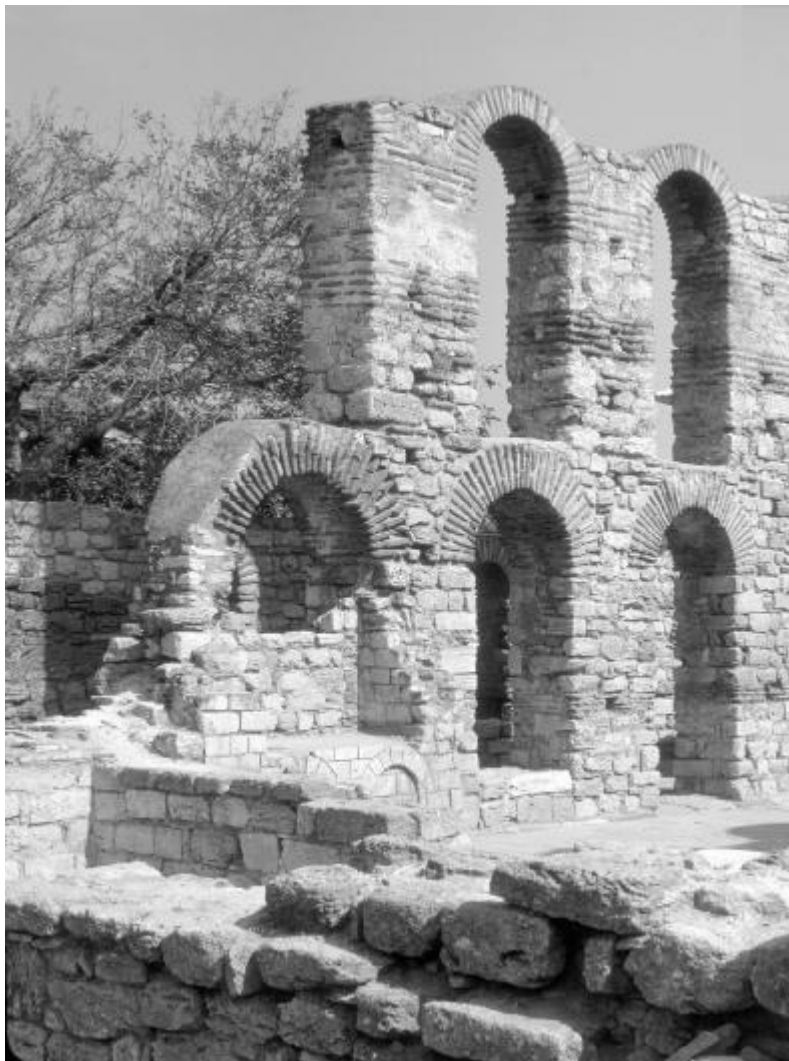
▲ Погови мозайки ►

XVIII

Несебър, „Света София“ (Старата митрополия)
Изглед от югозапад (снимка 1971 година)

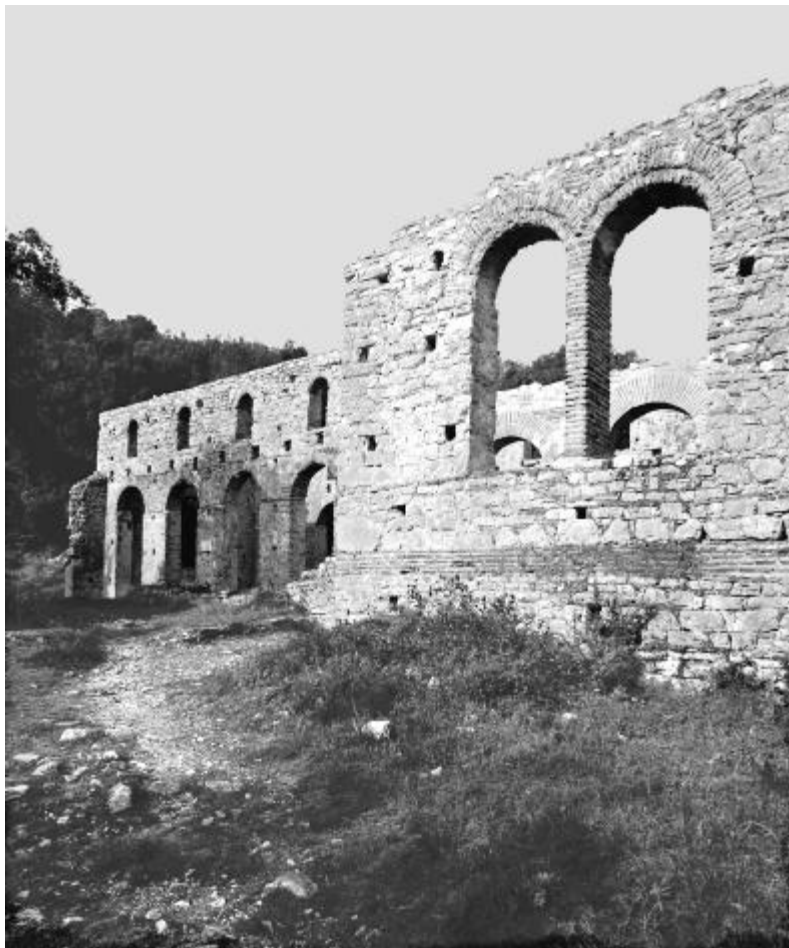
Несебър, „Света София“ (Старата митрополия)
Детайл от зидарията на средния кораб (снимка 1971 година)

Бутринт, Голямата базилика
Изглед на средния кораб от изток
(снимка ноември 1986)

Бутринт, Голямата базилика
Изглед на средния кораб от запад
(снимка ноември 1986)

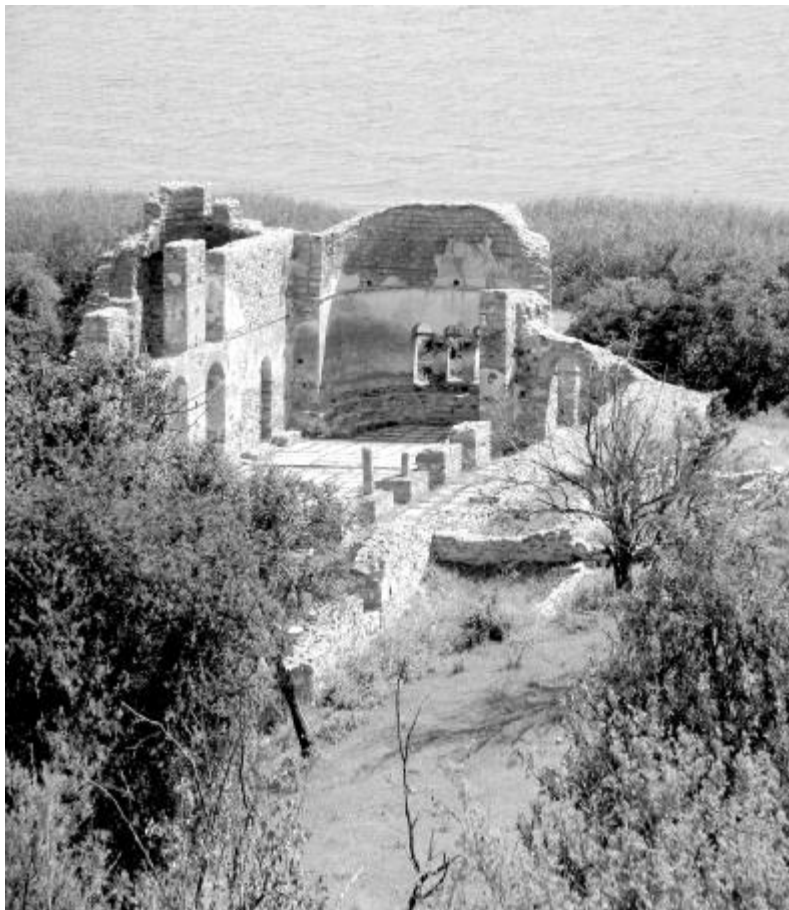

Бутринт, Голямата базилика
Изглед от югоизток
(снимка ноември 1986)

Охрид, „Света София“
Изглед от североизток
(снимка септември 1979)

XXIV

Остров Ахил в Преспанското езеро
Базилката „Свети Ахил“
Изглед от югозапад
(снимка В. Минеков, август 2005 година)